
С. БЕН

* * *

Так по-весінньому ми юні
І праця наша мов весна.
Що-дня кують у серці-кузні
І дзвонять молоти-слова.

І день і згук!.. у творчій хвилі
Закучерявились міста.
А там за обрієм ще синьо,
Ще снять за обрієм жита.

Та вже цвітуть в червоних далях
І їм і нам нові світи.
Під гімн інтернаціонала
До них ми викуем шляхи.

Т. МАСЕНКО

Ж И Т А

Весна зелена повертає
На золоте, червоне літо..
Стоять жита, шумлять жита
Шур-шу, шур-шу жовтавим цвітом.

Шур-шу, шур-шу, та щиро так,
А нива довга та широка..
Чиї-ж ви, пишнії жита,
Хто стереже ваш рідний спокій?

Хто вас без бога і дощу,
А на пару плекав, на голім?—
Жита-ж мені: шур-шу, шур-шу.
То колектив «Червоний Колос»!

Цвітїть, пишайтеся жита,
Бо незабаром наші жнива,
Бо хід комуни долїта:
На зміну колективам!

ВАСИЛЬ СТАНКО

ХЛІБНЯКОМ

Рань розхмарна. Шир потужна
Буйно марить трактором...
Шлях до шляху, рука в руку—
в обрій зорі—прапори.

Вжену туди гострі очі—
презэленим-зелено.
Дам назвороть—ген ген-матки
з лепех свіжих стелені.
Х л і б а

Край од'ору, в проділь житів—
що бо й наміст гублених!
Всім озимим простирадлом—
синезір покублений:
В о л о ш к и

Не рій дітви всипав проліс
на свальб'яні стрічини—
Об срібляні тарілочки—
молоточків з тисячу:
Ж а й в о р о н к и

Піль «рукою» толочною,
в сутужному руханні—
Село волю з дооколу
і слуха й не слухає:
П л у г а р і

Рань розхмарна. Шир потужна
буйно марить трактором..
Шлях до шляху, рука в руку—
в обрій зорі—прапори...

П. АДЖАРСЬКИЙ

* * *

Пристукує з співом
Швець: тук, тук...
Цілується ніжно
В коханні без мук
з шилом,
з ножем
Новорождений чобіт...

МІКЕЛЬ ГОЛД

ХИМЕРНИЙ ПОХОРОН У БРАДДОКУ

Слухай жалібні барабани химерного похорону.
Слухай повість про химерний американський похорон.
У місті Браддоку, в Пенсільванії,
Де сталеварні живуть, як бридкі дракони, вижираючи людину, землю
й небо,—
Весна. Заблукала весна, перелякана дитина в країні крицевих почвар,
І Ян Клепак, величезний усмішкуватий чех, по дорозі на роботу о
шостій рано,
Бачить пучки яскравої трави на горбку проти річки й сливові дерева,
овішані диким білим цвітом.
Й коли він напівголий, заллятий потом пудлін'ує—біс біля сірчастого
озера—
Сливе дерево зм'якшує його серце,
Зеленотравні спогади набігають і зм'якшують його серце
Й він забуває бути твердим, мов криця, він пам'ятає тільки перса
своїї дружини, дрібний сміх своєї дитини, і як люди співають,
коли вони п'яні й щасливі,
Він пам'ятає корови й вівці й веселих селян і села й лани соняшної
Чехії.
Слухай жалібні барабани химерного похорону.
Слухай повість про химерний американський похорон.
Прокинься! прокинься! Ян Клепак, печі ричать, мов тигри,
Багаття кидається під стелю, як скажені жовті тигри по своїй клітці.
Прокинься! вже десята година й наступна купа скаженої летючої криці
має влитись крізь твою зварку,
Прокинься! прокинься! бо порепана підважня тріщить в одному з цих
пекельних казанів,
Прокинься! прокинься-ж! бо тепер підважня трісла й криця ремствує
й біжить по підлозі, мов божевільний, що втік,
Прокинься! О, сон скінчився й криця проковтнула тебе назавжди,
Ян Клепак!
Слухай жалібні барабани химерного похорону.
Слухай повість про химерний американський похорон.
Три тонни криці держать в своїм серці кістки, м'ясо, м'язи, нерви,
мозок і серце Яна Клепака,
Вони держать спогади про зелену травицю й вівці, сливові дерева,
діточий сміх і соняшні чеські села.
І директори сталеварні дарують величезну труну з криці й останки
людини вдові Яна Клепака,

Й на величезній платформі його везуть тепер до величезної ями на цвинтарі,
Й вдова Яна Клепака й два друзі їдуть на возі за купою криці, що
держить Яна Клепака,
Й вони ридають за стінками возу й поминають мняку людину, забиту
твердою крицею.
Слухай жалібні барабани химерного похорону.
Слухай повість про химерний американський похорон.
Ось троє мисленників мислять химерні думки на цвинтарі.
«О, я нап'юся й буду вічно п'яний, я ніколи не одружуся з жінкою
й не буду батьком веселій дитині,
Я забуду все, я буду нічим віднині,
Життя—брудний жарт, як похорон Яна!»—
Один з друзів міркує на солодко-пахучім цвинтарі,
Як важниця спускає три тонни криці, що держать Яна Клепака.
(Слухай барабани химерного американського
похорону!)
«Я пратиму шмаття, я митиму підлоги, я буду потаскухою за полти-
ник, але мої діти ніколи не працюватимуть на сталеварні!»—
Жінка Яна Клепака міркує, як землю насипається над величезною
труною криці,
У веснянім сонцесяйві, у мнякім квітневім повітрі.
(Слухай барабани химерного американського
похорону!)
«Я зроблю себе твердим, як криця, твердішим,
Я прийду колись і зроблю кулі з Янового тіла й влучатиму ними
в серце тирана!»—
Другий з друзів міркує, слухач,
Той, що слухав жалібні барабани химерного похорону,
Що слухав повість химерного американського похорону
Й повернув лютий, мов пекельний казан зі зламанною підважною.
Слухай жалібні барабани химерного похорону.
Слухай повість про химерний американський
похорон.

З англійської мови перекл. І. Ю. Кулик.

4—VII—24.
Монреаль.

Пояснення: Сталеварня (steel-mill)—на мою думку, ліпше, ніж крицева ливарня чи гамарня, бо там таки варять крицю; пудлінгувати—цей термін залишається у всіх мовах. Взагалі-ж з термінами я мав досить мороки.

ІЖІ ВОЛЬКЕР

МІРОГОЙ

На цвинтарі Загребському, на Мірогою
На світ розкрились очі зачаровані південною красою....
На цвинтарі тім тисячі хрестів стоять...
І тільки їх, хрести оті, ряди хрестів без краю
з цілого краю
я пам'ятаю.
Всі дерев'яні, всі однакові стоять,
в очах стоять вони ввесь час переді мною,
як смерть,—однака смерть
тих вояків у б'ї.

Здерев'янілі руки знесені п'ястуками,
мене вхопити довели і понесли світами,
з підземним військом світ я кроком бив,
у саму глибину землі глядів,
де вапном ті залиті домовини,
зів'ялі імена... Лиш кості їх стрівав,
глибоко я у землю поринав і кожен мертвий
[притулявся та питав;
був голос той болючий та журливий:
Скажи, живий, щасливий,
за що ось я вмирав?!

Коріння квітами все може сонце пити,
за що вмирав—в живого мертвий може допитати...
за короля, вітчину, за все можна битися
та не за все ще можна умирати.
Ви, звідусіль, зі всіх країн із поля бою
тавро кладете спадщини тяжкої—
труну та кров. Молюся я над ними:
нехай в моїх руках воскресне, оживе
народиться той хліб і те вино нове.
Ваш заповіт важкий, та справний—мов той дзвін,
найвище в грудях вішаю... хай вічно будить він...
живий ось тут—з живими маю жити
питанням вашим—мертві з фронтів всього світу.

Перекл. А. Павлюк.

АДАМ МІЦКЕВИЧ

ДО ПРИЯТЕЛІВ—МОСКАЛІВ *)

До вас у споминах, далекі друзі, лину,
Хоч може відгуку од вас би й не зустрів...
Встає в моїх очах кривавий день загину
Рукою царською покараних братів.

Рилєєв... Я ж не раз ту благородну шию,
Як братню, обіймав під гомін братніх слів...
Тепер її тиран, в страшних снігах Росії
На дереві смертному гадюкою обвив.

Рука Бестужева, жовніра і пророка,
Одірвана навек од шаблі, од пера:
До тачки прикував її наказ жорстокий,
І поруч з польською вона живе—вмира.

А може... і такі найшлися поміж вами,
Що кари гіршої зазнали, ніж вони:
Зламали честь і меч, братаються з катами
І вкрили соромом свої одважні сні.

І може вславили—за ласощі нікчемні—
Тріумфи деспота і тиранії бич,
І тих беруть на сміх, що в глибині підземній
Дожить засуджені життя, як темну ніч.

Як долетить до вас із вільної країни
Мій щирий, правий спів на вітровім крилі,—
Він волю возвістить! Так зграї журавлині
Приносять радощі засніженій землі.

*) Цей вірш великого польського поета Міцкевича присвячено його російським приятелям, що в тій чи іншій мірі брали участь у грудневому повстанні. Писав він його за кордоном, працюючи над III част. поеми „Дзяди“. Гадаю, що в час, коли наближаються соті роковини повстання декабристів, варто познайомити нашого читача з цією надзвичайно сильною своїм гнівом, своєю простотою поезією.

По голосу мене пізнаєте, братове.
Окутий путами, і я колись мовчав,
І тільки в тишині таємної розмови
Вам душу кроткую, як голуб, розкривав.

Тепер я ллю на світ гарячий дощ трутизни.
Гіркі мої слова і гнівен віщий дух.
Цей біль, ці гіркості—моєї кров отчизни,
І я не вас клену, а ржавий ваш ланцюг.

Коли-ж на голос мій почую гнів безсилий,—
Згадаю того пса, що звик до ланцюгів,
І як його звільнить чиясь рука хотіла,
Він, замість вдячності, за руку ту вкусив.

Перекл. *Максим Рильський*.

27-28 квітня 1925 р.

Б. В. КОЗЕЛЬСЬКИЙ

Григор'євщина.

(ІЗ КНИЖКИ «ШЛЯХ ЗРАДИ ТА АВАНТЮР»)

(З нагоди шостих роковин ліквідації Григор'євщини).

Григор'єв, як і більшість інших отаманів, почав свою діяльність за повстання проти гетьмана. Лагодивши повстання більшовики й українські ес-ери-боротьбисти шукали собі таких людей, яким можна було б доручити певні завдання. Між іншими агентами завербували боротьбисти й штабс-капітана царської армії Григор'єва. Боротьбистський бойовий осередок, що складався з Шумського, Лашкевича й Шинкаря, притягли його до роботи, доручив підготувати повстання в Олександрійському повіті, звідки сам родом був Григор'єв.

Доклавши рук до праці, Григор'єв виявив велику організаторську гідність. А як пройшла чутка і всі дізналися, що повстання проти гетьмана почалося, то Григор'єв підняв і своїх людей до повстання в Олександрійському повіті. Одностайно обурене селянство по всій Україні надало повстанню масового характеру. Поверх бурхливих революційних хвиль понесло й Григор'єва. Незабаром коло нього зібралась велика сила. Його вплив помітно зростав і дохопився майже всієї Катеринославщини й Херсонщини. Як владу гетьманську од рук повстанців було скинуто, Григор'єв рушив з своїми загонами проти добровольців, що перебували на Лівобережжі, а до Директорії поставився доброзичливо. Боротьбистський комітет занепокоївшись, хоч і на силу, а навернув його знов на своє, щоб Григор'єв замість Директорії та допоміг Червоній Армії, яка йшла з півночі. Звичайно, це трапилось не так через витривалість боротьбистської ідеології, бо не як вже й міцна вона була, а найбільш через те, що маси були остільки охоплені революційним рухом, що про Петлюрівську Директорію не хотіли й слухати. Отже, Григор'єву довелось вести ці маси під радянськими гаслами та не тільки проти добровільців, а й проти Петлюри.

Поеднавшись Григор'єв з червоним командуванням одержав низку бойових завдань, які мали одну мету: вигнати з півдня України добровільців, французів, греків.

Підчас виконання цих завдань 16000 Григор'євська армія добула великі трофеї, зброю й технічне обладнання. Григор'євці забрали Миколаїв, Херсон, вступили до Одеси. Переможний шлях Григор'єва надає йому престижу й ваги, а в тім день за днем яскравіше доводить, що Григор'євщина є тільки попутчик Радвладі та ще й попутчик не довгий і небезпечний.

Григор'єв почав свою діяльність, zorganizував і побільшив свої кадри в тій частині України, де куркулі й заможне селянство становило видатну

більшість населення. Спочатку така маса могла йти з Радвладою, проте, надалі розбрат був неминучий. А до того й петлюрівці, й добровольці, й махнівці добре зваживши, які жнива будуть з Григор'євських загонів, напустили на них цілі зграї своїх агентів.

Батько Махно, одмітний зв'язчими хитрощами, Григор'єву надіслав до послуг, немов з великої ласки до нього 250 шибай-голов; та вибрав таких хлоп'ят, що й сам-би їм ради не дав. Якраз вони перші й виявили себе. Але робили вони надто невдало, отже їх виступ перетворився на бунт проти самого Григор'єва. Григор'єв найшов їм лад, хоч і довелося зазнати скрути за кілька годин, коли його було обложено у власнім штабі. Проте, йому пощастило викликати вірні йому частини. Інших було постріляно, інших обеззброєно й одіслано назад до свого батька. Найдужче відчувалось роботу петлюровців. Їхня ідеологія мала одгук в настроях куркулівської маси, отже, їхня демагогія набула великої ваги. Незабаром, як Григор'єв, так і майже весь загін, підпали під вплив петлюровської агітації. За начальника штаба й за найближчого помічника Григор'єву став Юрко Тютюник. Він швидко осідлав Григор'єва. Вже за два дні по його приїзді він пише для Григор'єва телеграму такого змісту: «Голові Раднаркому Раковському, Наркомвійськовому Подвойському. Якщо за моїми слідами буде зростати отака паршива влада, яку бачу досі, я, отаман Григор'єв, воювати не буду. Заберіть хлопчаків, віддайте їх до школи, а народу дайте владу путящу, яку він поважав-би». Під цим текстом, що його писав Тютюник, Григор'єв підписався: «отаман Гри». Надсилаючи такого «загрозливого» ультиматума, Григор'єв не стримав себе від властивої йому химерності. На депеші написано таку адресу: «Голові Раднаркому Раковському, Наркомвійськовому Подвойському, копію Матильді Васильовні Григор'євій, станція Олександрія».

Не вважаючи на комізм протиставлення Раковського Матильді Васильовні з Олександрії, ця телеграма є очевидний симптом поступовного розпаду Григор'євщини.

Зовнішні ознаки цього розпаду стало помітно незабаром, як добули Миколаїв. Якщо раніш Григор'єв жив досить невибагливо, на правду сказати, надто пиячивши, то за перемогами по містах, які добували григор'євці почалося невсипуще штабне п'яцтво й оргії. Григор'єв та його прибічники дили шампанське ріками. Безперестанні оргії опанували загонистого Григор'єва. Колишні спартанські звичаї, як на обід до вагона Григор'єву вношено примус, шинку, сотню сирих яєць та... двоє відер горілки—пішли в непам'ять.

Григор'євські «червоноармійці» були незгірші від отамана. Добувши Одеси, вони пограбували величезні склади в Одеськім порту, які належали втікачам-спільникам. Кожний григор'євець хто пуд, хто два, а хто й більше захопив закордонної мануфактури й різного краму. Забагатівши григор'євці не мали аніякісінької охоти воювати надалі в Червоній Армії. Характерний епізод трапився, як Григор'євському комісарові довелося провадити мітинг. Виявилося, що ні за які гроші цього зробити не можна, бо жаден григор'євець не лишив-би без догляду свою здобич, а обтяжившись нею не можна ні стати, ні сісти. Так нічого й не вийшло.

Саме тоді по куркульських селах, звідки були григор'євці виросло й визначилось незадоволення з Радвлади.

Григор'євці з дому мали вісті про розкладку, комісарів, харчові загоны, а петлюрівська агітація спритно використовувала куркульські скарги, під'юджуючи партизанів до незадоволення й обурення.

В наслідок такого стану, незабаром по тому, як добув Одеси, Григор'єв вертається з своїм загonom до рідного Олександрійського повіту. Гострі антирадянські настрої григор'євцям стали наявний факт. Сам Григор'єв підлягав впливові Тютюника. Григор'єв і собі за готовим ладом узявся скаржитись на Московську окупацію, подавши гасло: «Геть з комунною». Незабаром вирішено зняти повстання. Тютюник поїхав до Києва дізнатись, хто їм допоможе. Боротьбисти, яким він доводив, що Григор'євське повстання є неминуче, певної відповіді не дали; проте виявилось, що незаможники, які висунули Зеленого допоможуть і Григор'єву. Як повернувся Тютюник з Києва, Григор'єв на своїй мапі до-речи вона була й за скатерть синім і червоним олівцем відзначив район розпологу своїх загонів і сказав: «оце моя територія, а це більшовицька. Звідси ми їх будемо гнати». Тут же вирішено писати й декларацію повстання. Обговорювано справу, на кого орієнтуватись. Григор'єв завважив, що є дві сили, на які можна спиратись. Це ліві ес-ери й Денікин. Треба когось вибрати. Тютюник не пристав на таку думку, завваживши про потребу йти під українськими національними гаслами.

Григор'єв, який являв собою політичного нездару, швидко погодився з такою думкою, як і з пропозицією Тютюника назвати декларацію «Універсал».

Склавши універсала Григор'єв та Тютюник закликали одного з своїх штабних Титаренка, колишнього редактора петлюрівської газети «Звенигородська Думка» й наказали йому узятись друкувати універсала, провадивши цю працю найсекретніше.

Титаренко в похідній типографії почав друкувати універсала, а Григор'єв та Тютюник обмірковували операційний план повстання. Тютюник, який линув до УНР всіма фібрамм своєї контр-революційної душі, запропонував такого плану.

Григор'євські повстанці захоплюють всю територію межі Богом і Дніпром, додержуючи за опорні пункти Одесу, Херсон, Балту, Бірзулу. На Лівобережжя виходить ряд повстанських загонів й окремих організаторів, які мусять узятись до терору, утворити на Лівобережжі анархію і таким чином тримати там частину Червоної Армії. А головні сили Григор'єва рушають на Правобережжя і йдуть з'єднатись з Петлюрою.

Не мавши жадних принципів дурисвіт й авантюрист Григор'єв не погодився на цього плану з особистих міркувань. Військові успіхи вплинули на пожадливого слави отамана, що не хотів був поділити майбутні лаври з Петлюрою. Замість пристати на Тютюниковського проєкта він утворив власного плану походу на Харків, захопивши Лівобережжя. Петлюрі він надавав змоги самостійно діяти проти Києва. Григор'єв волів стати між Петлюрою, що йшов з заходу, й Денікиним, який наступав зі сходу. Йому хотілось набути сили, яку Денікин і Петлюра вважали-б за рівну своїй.

За честь оголосити повстання довелось Тютюникові. Саме тоді, як повстання вже було готове, універсала було друковано тисячами примірників, а григор'євські командири лише чекали на гасло, до Григор'єва приїхала інспекція з фронтового штабу. Разом з нею Тютюник поїхав до Єлисаветграду, де містились головні григор'євські сили. Підчас мітингу

прикро змінивши тон, він оголосив повстання. Інспекцію було арештовано. Поширивши універсала Тютюник повернувся до Олександрії. Петлюрівцям щастило, бо Тютюник повернувся вчасно й до-речи.

До Григор'єва приїхав з Політуправління 12-ої армії політробітник Шафранський і встиг надто вплинути на отамана. Григор'єв завагався й ладен був одмовитись од свого наміру, але Тютюник і загальний настрій обуреної куркульської партизанщини переконали його, що рачкувати пізно.

Шафранський використав свій вплив на Григор'єва тільки тією стороною, що йому довелося вирвати з рук розлюченої банди арештованих комісарів і політробітників і вивезти їх екстремим потягом, якого дав йому Григор'єв. Кілька годин згодом після того, як було оголошено повстання, Одеський Губревком прямим дротом викликав Тютюника.

Один комісар встиг утікти захопивши поротяга. В дорозі він телеграфував в Одесу про події, які щойно відбулись.

Тютюник, щоб виграти час, казав дротом, що він сном і духом не знає про повстання, але органи Радвлади узялись вживати заходів спинити повстання.

Григор'євський універсал став за гасло до поєднання й виступу всіх петлюрівських і білогвардійських елементів. Незабаром по оголошенню повстання відбувся такий випадок. До Григор'євського вагона білогвардійський офіцер прийшов запропонувати свої послуги. Не вважаючи на те, що Григор'єв мав багато цього кодила, він одмовився прийняти офіцера, бо той був місцевий житель і селянство знало його за учасника карних експедицій. Ображений білогвардієць вийшов з вагона й при Григор'єву застрілився.

Почавши операції проти червоних частин, Григор'єв віддав Тютюникові Херсонський і щойно утворений Григор'євський полки, а решту сили лишив собі. Тютюник пішов добувати Катеринослава, а Григор'єв рушив на Полтавщину. Зрозуміла річ, що Радвлада, якій внутрішній і зовнішній стан тоді був надто скрутний, не змогла зразу дати Григор'євській зраді добру одсіч. Слід пам'ятати, що виступ Григор'євської банди зіпсував наші плани. Як-би не Григор'євщина, Румунія не зважилась-би напосісти на Радянську Угорщину, а Радвлада на Україні була-б розвинула планове будівництво. Недаремно-ж Григор'євським повстанням цікавився Ленін і з телеграм, які одержав Раковський, як повстання було ліквідовано, одну з перших надіслав якраз Ілліч.

Тютюник добув Катеринслава, примусивши невеличкий Катеринославський гарнізон вийти з міста й отаборитись за мостом через Дніпро. Але не встигли добувши банди Катеринослава опанувати як слід, несподівано натрапили на опір. Захищати свою владу повстав Катеринославський пролетаріят. Героїчні робітники з Брянських заводів озброївшись чим довелося нагло напали на Григор'євські банди і вигнали їх за місто. Тютюник узявся бити з гармат, але добувати знов не наважився і пішов на станцію Верховцово. До нього прибув кур'єр від Григор'єва з наказом вислати йому Херсонський полк.

Тютюник зрозумів, що Григор'єв десь п'є гіркої. А через кілька днів виявилось, що плани скинути Радвладу не що інше, як дощові бульки.

П'ятнадцятитисячна Григор'євська армія, яка під червоним стягом завжди мала перемогу, ставши проти Радвлади згубила найцінніше—революційну ідею, ту ідею, що злютувала її, загартувала перетворила на одностайну бойову силу, надхнувши переможного ентузіазму.

Виявилося, що під керівництвом Радвлади навіть куркульська армія могла допомогати справі революційної боротьби.

Повставши представники дрібної буржуазії не змогли витворити таких ідей, які дала Радвлада. Отже, скоро ця куркульська армія стала проти Радвлади, з неї зробилась деморалізована, безідейна, небоездатна банда.

Головну силу Григор'єва щось із 10000 чоловіка напосіла й розбила вщент Червона Армія під Кобеляками на Полтавщині.

Частина було побито, а решта розбіглись. Григор'єв утік на ст. П'ятихатку. Розбитий отаман бадьорився і не вважав справу за пропашу. Він навіть зробив величний жест, призначивши Тютюника за керівника повстанням на Київщині. Але отаман сміявся на кутні. А справді він зібравшись тікати навіть і сам не знаючи куди чи до Махна, чи до Денікіна, вирішив під той час, як Тютюник битиметься з нами, зберегти решту своєї банди від нападів Червоної Армії.

Григор'євщину було ліквідовано протягом 2—3 тижнів. На кінець травня від Григор'євщини нічого не лишилось.

Сам Григор'єв поєднався з Махном і в Олександрійському повіті; один з близьких до батька-Махна розрядив свого на дев'ять набоїв «Веблей-скотта» в отамана Херсонщини й Таврії.

ПАВЛО ГЕЛЬД

Європейський монстр.

(допис з закордону)

І. НЕПОХИТНА ПІДВАЛИНА ВЕЛИКОЇ РУМУНІЇ

Чужинець, якому після тяжких зусиль, а часто і після довгомісячного чекання, вдалося нарешті одержати румунську візу, вже при першому кроці на румунській території, при першій зустрічі з прикордонними та контрольними урядовцями починає почувати якусь непевність.

Всякий подорожній, чужинець або навіть румунський горожанин, попадає під сувору кордонну контролю та ревізію включно до найменших подробиць одягу. Контрольні агенти можуть визнати ту чи іншу річ за нову або за стару, цеб-то вільну від мита, вони сами вирішують, які газети або книжки може подорожній перевезти через кордон, як свою лектуру. Протестувати проти такого вирішення урядника, що його супроводять озброєні вояки, немає жадної змоги. Контрольний урядник виступає перед подорожнім, мов-би суверен, наче-б персоніфікуючи румунську державність, що не терпить ніякого опору. Коли-ж хтось, вважаючи, що йому, наприклад, несправедливо взяли на кордоні яку річ, спробує звернутися до відповідної установи з заявою протесту, то часто виходить так, що протестанта вертають назад. Але як вищий урядовець має добрий настрій, то все скінчиться тільки суворою доганою; подорожньому недвозначно заявлять, що він перебуває в державі, де не терплять ніякого опору, де треба виконувати всі накази відповідної влади. З такими людьми очевидно про права особи та громадянина говорити важко.

Без затримок та пригод переїздить кордон той, хто заздалегідь довідався про велику таємницю, що є непохитна підвалина цілої урядової системи й цілого режиму Румунії. Подорожній повинен разом з паспортом ткнути в руку ревізора хабаря, який в Румунії повсюди одчиняє, двері, і тільки тоді можна їхати далі безпечно та вільно.

Перейшовши контролю, одержуєш паспорт з зауваженням заявитися в місці перебування на протязі 24 годин у місцевій поліції. Проти такої заявки нічого особливого сказати не можна, бо чужинець і у всякій іншій державі підлягає певній поліційній контролі. Адже всюди треба заповнити певний аркушик паперу, а іноді й персонально з паспортом побувати в поліції. Але в Румунії треба робити такі заявки далеко не в одній установі. Передовсім, як і всюди, треба заявитись в місцевій поліції. Звідти ви повинні направитись до того, що має означати місцевий уряд, далі до адресового бюро, а після того нарешті до «сігуранци» (румунська політична поліція). І всюди тільки тоді проходить заявка скоро

та без перепон, якщо відповідний урядник одержує ту чи іншу квоту. В противному разі урядовець завжди знайде щось неформальне й заявку затримає. Ваші документи можуть бути в найкращому стані, але справа ніколи не піде, якщо ви не знаєте методів полагодження або не бажаєте ними користатися. Якщо урядовець не може абсолютно ні до чого вже причепитися, тоді він заявляє себе некомпетентним в цій справі, а одночасно звертає вашу увагу на наслідки незробленої своєчасно заявки.

Поробивши всі ці обов'язкові всюди в Румунії заходи, мусите нарешті звертатися до Букарешту з проханням дозволити перебування. А одночасно з цим треба прохати «сігуранцу» про дозвіл вільно проїхати. Тільки маючи таке посвідчення, ви можете залишати місце свого перебування. Без нього вам доведеться зробитися данником першого ліпшого урядовця, про що ми вже згадували. А озброївшись таким свідоцтвом на вільний переїзд, та маючи відповідно засвідчений паспорт, ви вже наполовину захищені від поліції та агентів «сігуранци», і, якщо не видаєтесь через щось політичнопідозрілим, можете проживати довший час; бо за певну суму належний урядник подбає про те, щоб ваше прохання до міністерства внутрішніх справ про дозвіл перебувати ніколи до Букарешту не дійшло. А як довго звідти немає негативної відповіді, ви можете спокійно проживати в країні. Таким чином, всякий чужинець вже після короткого перебування переконується, що хабар або, як кажуть в Румунії «бакшиш» є власне найвпливовіший фактор, непохитна підвалина Великої Румунії, таємна пружина румунської системи управління.

II. СТАНОВИЩЕ УРЯДНИЦТВА

При вході до багатьох румунських установ виблискує напис: *Nihil sine deo* ¹⁾. Широкі кола суспільства, приноровляючись до правдивої дійсності, розуміють його інакше і говорять: «Нічого без леї». І справді в Румунії, як уже було раніше сказано, нічого, навіть найменшої дрібниці не можна одержати без грошей. Правда запродацтво та хабарництво зробилися сьогодні доволі буденним явищем майже по всіх країнах. В кожній країні з низькою валютою державний урядовець ніде не одержує платні, яка уможливила-б йому покривати видатки, принаймні, в довійскових розмірах. А це впливає на нього таким чином, що урядовець не може легко подолати спокуси хабарництва. Але в західній Європі це має місце лише тоді, коли від урядовця домагаються перевести таку справу, яка не зовсім відповідає закону або формі. У Румунії-ж треба заплатити за всяку справу: однаково, законна вона, чи незаконна. Урядовці розглядають свою службову діяльність мов якусь послугу для людности, а тому її треба оплачувати. Через це хабарництво переводиться тут без всякого прикриття—не таємно, а зовсім явно й одверто. Коли придивитися до нього ближче, то не важко знайти його причину. Головна підстава запродацтва в Румунії, як і всюди, є передовсім матеріальна нужда. Справді, майже неймовірна здається та низька платня, що її одержують в Румунії державні та громадські урядовці; нижчий урядовець одержує місячну платню пересічно 2.000 леїв або коло 8 американських доларів; учителі середньої школи, яких зараховано до краще оплачених категорій, мають 15—18

¹⁾ Нічого без бога.

доларів місячно, а повітовий начальник, будучи за найвищого державного урядовця у повіті, мовляв, репрезентанта самої державности, одержує місячно 20 доларів. Правда, життєві умови в Румунії зовсім інші, ніж на заході; правда, ціни на продовольчі продукти значно нижчі, як десь на світі, проте не можна, щоб урядовець міг забезпечити своє існування такою низькою платнею. А всякі спроби урядовців підвищити платню,— не мали жадного успіху. Через те мимохіть всякий урядовець мусить жити з хабарництва. Крім того, є ще інший чинник, що викликав та поширив хабарництво поміж урядництвом.

1918 р., після розпаду габсбургської монархії, Румуни опанували Буковину та Семигород, урядництво яких взагалі не знало Румунії і не мало навіть уявлення про румунську мову. Урядовою мовою в Буковині була німецька, а в Семигороді мад'ярська. Як державні урядовці, вони дивились на Румунію, як на ворожу державу, бо остання перебувала ще в стані війни з колишньою Австро-Угорщиною. Тому більшість урядовців особливо в Семигороді, одмовилась від присяги новій державі й залишила посади. А на тих, хто зрозумів, що румунська окупація не тимчасова і присягнули новій державі, нові пани дивилися з явним підозрінням, бо в цих областях перед війною більшість урядництва були не румуни:—у Буковині це були переважно німці та понімечені євреї, тоді як українців та румунів була меншість, а в Семигороді урядовці були або мад'яри або мад'яризовані громадяни інших націй.

Румуни поставилися до цих усіх урядовців з великим недовірям і з самого початку робили заходи позбутися їх, призначаючи всюди, румунів. Майже вищих урядовців вже протягом першого тиня було позбавлено посад а на їх місце було призначено заступників зі старої Румунії. Якщо-ж дехто з них ще й залишився, але не зумів пристосуватися всіма сторонами до нових обставин, то він постійно перебував під загрозою сьогодні або завтра позбутися своєї посади. Сфера його діяльності дуже обмежена, і всюди він зустрічає недовіря та ворожнечу. Спробує він, наприклад, піднести питання про підвищення платні, посилаючись на неможливість покрити свої видатки, то йому цілком недвозначно запропонують залишити службу. Бувши попередю невеликою державою з семи мільйоновим населенням, в якій розвиток промисловости тільки що розпочався, не могла мати Стара Румунія відповідної кількості інтелігенції, щоб негайно замінити все колишнє урядництво ново-приєднаних провінцій (Банат, Бесарабія, Буковина, Семигород) цілком своїми людьми, що були-б на належній височині та відповідали-б «духові» нового режиму. Через те заміщення переводиться дуже поволі вже протягом кількох років, і нові урядовці зі Старої Румунії все напливають до нових областей. Тутешні відносини їм зовсім невідомі, але прибувають вони сюди, як висланці метрополії в окуповані колонії. Їм підкреслюється, що все місцеве старе урядництво, їх колеги та співробітники—люди непевні і навіть ворожі державі. А вони наче-б піонери об'єднаної Великої Румунії, і їх історичним завданням запроваджувати румунський порядок в новоприєднаних до «матернього лона» провінціях та румунізувати їх. В їхніх руках, мовляв, перебуває доля Великої Румунії, і тільки від них залежить, як скоро ця нова держава запанує над внутрішнім ворогом.

При таких обставинах звичайно не може бути й гадки про єдність румунського урядництва на ґрунті професійних інтересів, хоч тим часом

ті й другі оплачується дуже низько. Бо в той час, коли перші перебувають в цілком безпорадному стані, заслужені, мовляв, на загибель у звязку з ліквідацією колишнього австро-угорського режиму, і під тим чи иным приводом їх що раз то більше звільняють,—нові-ж урядовці робляться цілковитими господарями провінції. Маленьку платню новий урядник трактує тільки, як сторонній прибуток, намагаючись роздобути собі головний прибуток з тої посади, що її він посідає. Свое урядування він розглядає, як владу, яка дає йому змогу робити все по своїй вподобі, як джерело прибутку. Як член тієї чи іншої пануючої партії, новий урядовець почуває себе цілком безпечно. Бувають, правда, випадки, що вищі судові установи розпочинають розправи проти різних урядників за урядові зловживання, але тільки проти урядників колишнього старого режиму, приналежних до не-румунської національності. Іноді вистачає анонімного доносу, щоб такого урядника було позбавлено посади. В установах, де залишилося ще багато старих урядовців, організовано провокацію та формальне шпигунство. За необережно сказане слово або якесь гостре зауваження негайно притягають до відповідальності. Через те в установах, де працюють старі та нові урядовці, витворилась надзвичайно напружена атмосфера. Старий розглядає нового, як свого ворога та конкурента, що має позбавити його й так гіркого куска хліба. Він розглядає нову державу та пануючий режим, як руїників свого існування, а щоденно боячись, що його позабавлять посади, він намагається використати час своєї служби на те, щоб скласти та забезпечити собі хоч маленький фонд.

Але такий урядник, запідозрений державою в антипатріотизмі, тільки в тому разі наслідуються взяти хабаря, коли від нього вимагають якогось незаконного вчинку. Пригноблений злиднями та взаєминами, в яких він живе, старий урядник завжди згоден, коли це од нього залежить, видати фальшивий документ, продати хліборобське майно або змінити розмір податку то-що.

Цілком інше становище має новий урядник. І коли він не є префект або шеф жандармерії або «сігуранци», що міняються в звязку з переходом уряду від одної пануючої партії до другої, йому немає чого боятися звільнення. Як носій нової державної думки та румунської культури, він є забезпечений від всяких таких можливостей і одверто використовує своє положення. Всякий румунський громадянин, а також чужинець це відчують на собі. Маючи якусь концесію або промислове свідоцтво, він становиться жертвою відповідного комісара. Йому без всяких хитрощів заявляє відповідний урядовець, що його буде позбавлено концесії, коли він своєчасно не дасть певної квоти, бо, мовляв, помешкання, в якому перебуває його підприємство чи майстерня, не відповідає букві закону, а через це він повинен промислове свідоцтво повернути, а помешкання замкнути. Дрібний ремісник, іноді не розуміючи справи, намагається задовольнити вимоги закону, але через деякий час переконується, що вимоги закону є якась «фата моргана», що її ніколи досягнути не можна. Бо, якби він навіть відремонтував своє помешкання і, таким чином, затратив на це значні гроші, проте можна до чогось причепитися. І, дійсно, всі його зусилля бувають йдуть на марно, бо одного дня заявляється до нього комісія під проводом промислового комісара й замикає помешкання. І нічого не лишається бідному ремісникові, як розпочати з суворими

оборонцями закону відповідні переговори, які завжди кінчаються тим, що обидві сторони умовляються, яку місячну квоту треба платити комісарові.

Але тільки що задовольнили ви промислового комісара, як прибуває до вас посланець від поліції. Ваші торгові книги суворо ревізується, і дрібний купець, наприклад, здивовано довідується про порушення державних розпорядків. Перш за все всі книги треба було вести румунською мовою, далі ваша вівіска не цілком відповідає приписаній законом величині, нарешті порушується час замикання торгівлі...

Навчений досвідом з комісаром той чи иний «законопорушитель» негайно знаходить правдивий шлях для виходу—установлюється певну квоту, і з того часу книги можна вести хоч китайською мовою. А полагодивши взаємини з поліцією та своєчасно нейтралізувавши також місцеву жандармерію, можна переходити не тільки межі установленого часу для торгу, а навіть порушувати приписані урядом сталі ціни.

Податковий інспектор звичайно значно делікатніший, ніж його инші колеги. Він заявляється вже після того, як все знаходиться в належному порядку. Але порозумітися з ним буває найтяжче. Він приходить звичайно з податковим листом, на основі якого податок часто перевищує загальний річний прибуток всього підприємства. Тут то й починаються гарячі пересправи, які нарешті закінчуються тим, що установлюється сума, яку треба виплачувати, як податок державі, а двічі або тричі більше припадає податковому інспекторові. І це зрозуміло: держава одержує податок на цілій своїй простороні, а інспектор панує тільки в своєму районі. В кожному разі той, хто залагоджує справи з податком таким приватним способом, виходить ліпше, ніж той, хто пробує робити протести та рекурси. Шлях рекурсів взагалі в Румунії найбільш непевний та небезпечний. На цей шлях може ступити тільки член якої небудь пануючої партії, або той, хто має яких родичів на високому урядовому становищу. Значно гірші, ніж урядовці поліції, префектури та податкової інспекції, є офіційні керівники освіти та виховання. Очевидно, що цим тяжче знайти способи доповнити свою мізерну платню стороннім «доробком». Але нужда, як кажуть, ламає і залізо, і матеріальна нужда учительства направила їх на шлях хабарництва. В Румунії стало майже звичаєм, що батьки регулярно, мов-би подарунок, дають учителям різні речі натурою. А раз завівся такий звичай, то учитель вважає такі подарунки вже за інтегральну частину свого прибутку, і звичайно намагається збільшити їх кількість, так що з добровільних вони стають обов'язковими. А коли батьки якого учня таких подарунків не бажають дати або не можуть з бідности, то учитель поводить з ним, як з купцем, що не виплатив боргу за одержані товари. Тим чи иншим способом такі діти затримується в школі, хоч як вони намагатимуться задовольнити всі вимоги свого учителя. Таким чином дуже часто діти бідних батьків незалежно від своїх здібностей і зовсім не з своєї вини одержують невідповідні шкільні свідоцтва і по два роки пересиджують інколи в тій самій класі.

Ще гірші взаємини в середніх школах. Само собою зрозуміло, що і тут відповідна класифікація учителя купується за певну квоту. Особливо в перший рік після розпаду колишньої Австро-Угорської монархії, при переході від старого порядку до нового, було одержано за гроші багато свідоцтв зрілости та докторських дипломів. В той час у Чернівцях, а також по инших містах Буковини та Семигороду, формально існували

біржі для продажу свідоцтв та дипломів. Ця кон'юнктура нині вже минула, бо тепер не можна за одним разом стати за «доктора» або студента вищої школи, вмюючи тільки читати та писати. Тепер доводиться все купувати поволі й за великі квоти—доводиться кілька років просидіти в школі і за кожний предмет свідоцтва платити окремо. У всякому разі для учителів це єдине джерело покривати свої видатки.

Очевидно, що судді також не пасуть задніх. До війни суддів вважали за найліпших державних урядовців в Австро-Угорщині. Як абсолювент вищої школи, суддя через протекцію міг спокійно проходити свій стаж і не мав особливих матеріальних турбот. Коли раніше який суддя брав хабарі або подарунки, то він робив це не цілком матеріальної нужди. Але нині румунській суддя з платнею від 12 до 18 доларів місячно повинен шукати собі сторонніх прибутків. А підчас судового процесу велику роль відіграє, яка зі сторін запропонувала судді більшу квоту. Ніхто не дивується в Румунії також з того, що злочинців судді присуджують на до смішного малі кари, а часто й зовсім виправдують. І зовсім не чудо й те, що іноді виграє процес та сторона, яка безперечно повинна була б його програти. Через те в Румунії, коли кому доводиться розпочинати процес або коли злочинець чи винуватець шукає собі адвоката, то він не дбає про те, щоб взяти здібнішого адвоката, а шукає такого, який має найкращі зв'язки та стосунки з тим чи іншим суддею. Добрі стосунки це—головний чинник, який вирішує процес в той чи інший бік.

Але якби ми бажали ближче познайомитись з усіма категоріями державного урядництва та розглядали б їх становище в громадському житті Румунії, то нас завело б це далеко. Попереду сказане дає досить ясну картину хороших умов, в яких живе румунське державне урядництво, та виясняє взаємини його, як до уряду, як і до громадянства. Розглядаючи державні установи та окремі органи управління, нам доведеться ще раз мати з ним діло, але з другого боку. Тепер же ми перейдемо до характеристики тої частини румунського управління та режиму, одно назвисько якої у людей, знайомих з румунськими відносинами, викликає дуже неприємні спогади. Це румунська «сігуранца», діяльність якої поширюється навіть далеко й за румунські кордони.

III. СІГУРАНЦА

В Буковині та Семигороді знають цю установу тільки з часу прилучення їх до румунської держави. В Бесарабії-ж сігуранца є пряме продовження (після недовгої правди перерви) тієї охранки що була там за царського режиму. В старій Румунії сігуранцу було організовано ще 1907 р. підчас великого селянського повстання. В той час, коли об'єднані державні румунські сили—армія, жандармерія та поліція—в потоках крові затопили селянську революцію та підперли боярський трон, що знову захитався, вирішив румунський уряд покликати до життя таку установу, яка в майбутньому унеможливила б революцію та повстання. Таким чином сігуранца було задумано, якби свого роду пропуск, як і в інших багатьох галузях, так і на цей раз була сусідня царська Росія. Коли російському урядові вдавалося за допомогою «охранки» паралізувати революційний рух і удержувати суворий реакційний курс політики, то в Румунії теж сподівались через організацію подібної установи досягти такого-ж

успіху. Таким чином повстала сігуранца, що значить безпечність. На початку коло її діяльності було дуже обмежене. Її завдання було дослідити «причини» селянських розрухів та вишукати агітаторів. Сігуранца виконала поставлені їй завдання з повним задоволенням уряду. Вона встановила, що селянські розрухи є наслідок тільки безвідповідального підбурення певних окремих осіб і що тільки цілковите усунувши всіх агітаторів та пропагандистів припинить повторення таких розрухів. Далі вона вказала, що поміж цими розрухами та соціалізмом існує певний зв'язок, а соціалізм є ворожа для держави ідея. Через те прихильники соціалізму повинні бути під постійною таємною контролею, щоби в державі не повстав великий внутрішній ворог. Школи, книгозбірні, театри та всякі спілки є як раз найвідповідніший ґрунт, на якому розвивається та поширюється антипатріотизм. Отже в інтересах держави є піддати під постійний контроль сігуранци всі такі установи, які доводиться залишити принаймні в обмеженій кількості. Таким чином сфера діяльності сігуранци значно поширилась і за короткий час досягла таких розмірів, що сігуранца далеко переросла межі секції поліції і через те її було виділено в самостійну установу, що підлягала безпосереднє міністерству внутрішніх справ.

А коли Румунія одержала Басарабію і через кілька місяців Буковину та Семигород, то для сігуранци повстали нові перспективи. Нові краї пережили чотирьохлітню війну, розпад, повстання та всякі безпорядки. Із десяти мільйонів населення нових провінцій шість мільйонів вважалось за непевні, та і в Старій Румунії повсюди було хвилювання. Поміж селянством панували настрої 1907 р. ще в більших розмірах, ніж тоді. Вояки, що поверталися з фронту, селяни, робітники та дрібна міська буржуазія переживали захоплення радикальними ідеями і сподівались цілковитої зміни життєвих обставин. Більша частина селян та робітників як в Старій Румунії, так і в ново приєднаних краях, була захоплена російським прикладом і намагалась організувати об'єднану велико-румунську республіку на соціалістичних підвалинах, тоді як дрібна міська буржуазія нових провінцій вимагала перевести в життя права на самовизначення народів на основі 14 пунктів Вільсона та задоволення національних бажань всіх націй, що проживають в цих краях.

Сігуранца мала отже високе завдання—викорінити всі ці радикальні єретичні ідеї і разом з армією та певним ще бюрократичним апаратом подбати про безумовне злиття нових країв з метрополією. І справді сігуранца з часу утворення Великої Румунії була разом з армією єдина централістична організація нової держави. Тим більше, що протягом першого року приналежності до Румунії в нових краях існували ще напівсамостійні уряди та апарати управління, які з центральним урядом в Букарешті знаходились в досить вільних стосунках, та проминув досить значний час, поки їх було цілковито зліквідовано, а сігуранцу вже з першого дня свого існування було організовано централістичним способом. На початку, керована з Букарешту, організація ця була для мешканців нових країв цілком чужа та невідома. Ніхто не знав ні про її призначення та повноваження. Разом з армією поліцією, та жандармерією, які вступаючи позаводили всюди військове положення, з'явилась також сігуранца, як кажуть, немов п'яте колесо у возі. Ця цивільна

організація, що немає жадних обмежень, викликала вже з першого дня своєї діяльності недовір'я.

Але вже через короткий час довідався всякий мешканець нової Румунії, що оці маленькі бюро, розкинувшись по всіх великих та малих містах, а в яких проводила якусь таємну роботу тільки невелика кількість урядовців, утворюють розкинуту над цілою країною сітку, в яку може потрапитися кождий громадянин. Сігуранца всякого міста завела точний список усіх мешканців, і на кожного громадянина, а також чужинця є окремий реєстр. Відношення до військової служби, податкові обов'язки, родинне життя, а також його політичні переконання сігуранца повинна знати детально. Перед нею не може бути ніякої приватної або урядової тайни—для її агентів всюди розчинено двері. Переведення парламентських виборів, а також турботи про те, щоб вони випали на користь уряду, належить до найважливіших завдань сігуранци. По всіх центральних та більших місцевих почтамтах є урядовець від сігуранци, і без його згоди не можна жадної посилки передати адресатові.

На її службі крім офіційальних урядовців, яких знає всякий, ще велика кількість таємних агентів та шпигунів, які повсюди провадять належний догляд. Нема в Румунії ні одної спілки або організації, де не було-б кількох урядовців або агентів сігуранци. Система шпигунства, якою дуже зручно та уміло керує центр з Бухаресту, охоплює все румунське громадське та приватне життя й впливає на громадські взаємини та на так звану публічну мораль, наче всежерна чума. Шкільний учитель ніколи не почуває себе безпечним, або краще сказати завжди свідомий того, що деякі з його учнів знаходяться на службі сігуранци і, що його догана учневі може викликати злобу, в наслідок якої сігуранца зможе обвинувати його в державній зраді. Всякий громадський або приватний урядовець постійно відчуває небезпеку, що його колега по службі, з яким він часто що дня має різні стосунки, може бути шпигун і зрадник. Часто трапляється, що учителя народної або середньої школи несподівано арештовують і доставляють в сігуранцу, навіть не заявляючи йому, хто подав на нього обвинувачення в антипатріотизмі або зраді.

Обставини, при яких арештовують людей навіть на основі простої заяви, а потім вимушують признання стародавнім способом—биттям, впливає таким чином на те, що в Румунії взагалі, а особливо в нових провінціях, панує взаємне недовір'я. І справді доноси надзвичайно поширилися, а покори́статися ними при нагоді може всякий. Наприклад, коли бажано купцеві або ремісникові позбутися своїх конкурентів, то найпростіше це зробити, подавши проти них заяву, обвинувачуючи їх у більшовизмі або в невідповідних висловах відносно пануючого режиму. Така заява ніколи не пропадає бурно бо вночі з'являється несподівано в помешкання обвинуваченого кільке агентів сігуранци, які ще перед початком якого-б то не було допросу, показують, йому на свої знаряддя до биття. А кінець такої пісні буває звичайно той, що обвинувачений, щоб одкупитись, мусить дати значну квоту грошей. На улиці і кав'ярні, на залізницях і часто навіть у приватних помешканнях такі випадки трапляються щоденно, вимагають агенти сігуранци персональних посвідчень, іноді навіть заарештовуючи різних осіб. Часто буває, що різні шахраї, виказуючи себе за агентів сігуранци, також вимагають посвідчень з корисною метою, бо всі такі випадки мають одну мету—одержати як найбільше грошей.

Кожний агент відчуває свою силу, бо знає, що за ним стоїть могутній організований апарат, що те саме, що він робить в маленькому масштабі, переводить його начальник у великому. Через те всі вимогання мають звичайно успіх, бо всі намагаються заздалегідь не мати ніяких стосунків з сігуранцю; бо навіть ті мешканці, які мають спроможність на основі своїх добрих зв'язків легко спростувати обвинувачення, все-ж не мають особливого бажання потрапити в руки агентів сігуранци та провести хоч один день в її помешканні. Не треба забувати, що раз ви попали в число підозрілих, то навіть як вам пощастило це спростувати, всеж в результаті в головному реєстрі сігуранци вас занесуть в список політично непевних, а через те ви попадаєте під постійний політичний догляд сігуранци.

Остання отримує свої відомості від всяких найтемніших та непевних елементів. Візники, дворники, кельнери, голярі, злодії та студенти поставляють штабові сігуранци величезний матеріал. Частина з цих співробітників одержує постійну платню, а решта кожне донесення, і між ними завжди панує конкуренція. Постійний співробітник, щоб не втратити своєї вигодної та впливової праці, повинен місячно вказати певну кількість підозрілих. Крім цих, від яких такий агент при нагоді одержує певну квоту, повинен він доставити і своєму начальникові також відповідну кількість жертв. Коли-ж не вдасться йому цього досягнути, кар'єра його закінчується, і великим прибутком буде край.

Як уже було сказано, з постійними співробітниками конкурують випадкові, цеб-то такі, що одержують платню тільки за кожну закінчену справу, а саме за всяку доставлену жертву. Це—переважно агенти провокатори, що тепер майже по всіх країнах позаходились. Їх можна побачити на всіх соціалістичних, комуністичних та деяких опозиційних зібраннях. Всюди вони виступають в ролі незадоволених та найбільш радикальних. В професійній спілці, політичній організації, в школі поміж учнями, у підприємстві поміж робітниками робить такий агент знайомства, підбиває до саботажу та атентатів, організує таємні друкарні і дбає про поширення повстанчих відозв. Щорічно по великих містах відбуваються в Румунії комуністичні процеси, а поміж обвинуваченими разом з правдивими комуністами є часто люди, які з комунізмом чи соціалізмом абсолютно нічого спільного не мають. Агенти провокатори підбили їх до якого небудь виступу або протесту, про значіння та мету якого вони не мають ніякого уявлення. А сігуранца таким способом має довести пануючі класі Румунії потребу самого існування цієї установи. Завдяки всім цим комуністичним процесам вона є наче „спасителька“ батківщини і отримує від уряду та боярських організацій величезні грошові засоби.

Шеф сігуранци всякого міста є найвпливовіший чинник в своїй окрузі. Ні одна установа не може без його згоди видати промислове свідоцтво, особистий документ та посвідчення або закордонний паспорт. Коли хто звертається до відповідної установи за яким небудь документом, який в іншій країні кожний громадянин отримує без довгих формальностей і за відповідну квоту заручиться згодою належного урядника, бо мовляв всякий документ вимагає potwierдження з Букарашту—то всяке таке прохання попадає спочатку до рук сігуранци. Прохача негайно повідомлять з сігуранци, що його прохання є. Коли він не реагує на таку заяву відомим в Румунії способом або не погоджується з квотою, яку треба внести, то

надходить негативна відповідь або його прохання пропадає в папірових кошиках сігуранци.

В Румунії складніша річ одержати закордонний паспорт. Коли ви маєте всі приписані законом документи, а також свідоцтво, що військовий обов'язок було сповнено, коли сігуранца теж цілком нічого не має супроти прохача, то вам все-ж не видають паспорта з увагою, що вийшли відповідні для реєстрації книжки. Так справа може тягтися день, два, тиждень і більше, поки ви нарешті не дасте певної більшої квоти. А тоді знаходяться потрібні книжки, і залежно від квоти ви одержуєте паспорт скорше або пізніше. Через це в Румунії розвивається безупинно торг паспортами, бо всякий без різниці чи він горожанин чи чужинець, чи він виконав військовий обов'язок чи ні, може особливим способом одержати закордонний паспорт. По всіх больших містах тут досить поширені спеціальні паспортні бюро, а ціна за паспорт залежить як від міста, так і від віку прохача. По больших містах, де прохача мало хто знає, де таким чином купець і продавець чужі один другому, можна отримати паспорт за значно меншу квоту, ніж по маленьких. Так само всякий, хто віком вже вийшов за межі військового обов'язку, платить за паспорт менше, ніж військово-обов'язаний або дезертир.

І ці паспорти зовсім не зфальшовані. Вони так само дійсні і заповнюються в тих-же урядових установах, звідки ви на підставі персональних документів одержуєте приписаним законом способом, звичайно заплативши маленького хабаря відповідному урядовцеві. Але у всякому разі нема сумніву, що в Румунії нелегальним шляхом, без прохання та без документів, значно легше й скорше вдається одержати паспорт, ніж законним шляхом.

Таким чином з одного боку в Румунії можна за допомогою грошей зробити все: за більшу суму можна підкупити всякого урядовця, починаючи з дрібних агентів сігуранци і до міністрів; за те той, хто неспроможний дати відповідного хабаря, страждає від самоволі урядництва очевидно значно гірше заможного.

Нижче ми подаємо кілька випадків, які яскраво показують, як панує в царстві своєї влади шеф сігуранци:

«Кіцмань цими днями ошасливлений новим шефом сігуранци, який з гарячим завзяттям приступив до виконання своїх завдань в напрямі піднесення державного авторитету та зміцнення порядку. Як це він робив, видно з наступного—12 травня забрався шеф сігуранци в синагогу і в присутності зібраних на молитву євреїв почав гасити свічки, а потім заявив, що він забороняє їм далі молитися, що вони не повинні сходитися на молитву до синагоги, поки не прийде відповідний дозвіл з Букарешту. Що конституція виразно гарантує релігійну волю всім вірам, якщо вони не виступають супроти держави або не порушують публічного порядку, шеф сігуранци мабуть не знає, а коли знає, то очевидно її не виконує. Далі насильне припинення публічного зібрання для молитви є злочин супроти релігії, але це має значіння тільки для звичайного смертного, але не для шефа сігуранци, який користується тут повним, правда не на ґрунті конституції, забезпеченим імунітетом.

Отже нічого дивного нема в тому, що цей суворий шеф через кілька днів після свого славного вчинку, зустрівши на вулиці о 11 годині ночі керманіча кіцманського шкільного інтернату в товаристві дівчини, підійшов до нього, заарештував і продержав цілу ніч під арештом. І тільки після енергійних заходів директора місцевої гімназії пана Боднареску—керівника бурси було звільнено.

В кіцманській сігуранці знаходиться на службі молода пара. Жінка припала до серця панові шефові і от одного разу несподівано вночі почав вимагати

шеф доступу в помешкання молодих, бажаючи там переночувати; і тільки з великими зусиллями вдалося до цього не допустити.

Одного разу без всяких підстав напав шеф на улиці на пана Штаргата і зневажив його, вирвавши кусок бороди.

Нарешті пан шеф почав домагатись, щоб кіцманський власник ресторану пан Інтнер звільнив своє помешкання і передав його шефові сігуранци. Він заявив при тому, що одержав від міністерства наказ силою виселити пана Інтнера протягом десяти днів». («Чернівецький Вперед», 20 травня 1924 р.).

В тій самій газеті від 30 травня маємо таке оповідання:

«Службовець тутешнього бюро для подорожів п. Іван Лукіянюк виїхав кілька днів тому назад до Кіцманя, щоб засвідчити деякі документи свого бюро в тамошній префектурі. Він прибув до Кіцманя вночі і зупинився переночувати у свого знайомого. Коли Лукіянюк ішов ранком до префектури, його зупинив один з урядників сігуранци, вимагаючи посвідчення своєї особи. Після того, як пан Лукіянюк переконався, що перед ним дійсно агент сігуранци, він пред'явив також свої документи, які були в повному порядку. Незалежно від цього було затримано і доставлено в сігуранцу. Тут шеф ще раз розглянув детально його папери. Вирізану з одної з німецьких газет оповістку було перекладено на румунську мову. Можливо як раз це буде підставою для того, щоб віддати пана Лукіянюка під суд, щоб обвинити його в шпигунстві—і дорога всякому агенстві сігуранци мрія зреалізувалась-би. Але оповістка була без всякого особливого змісту. Шеф сігуранци читає ще раз, мовляв, може він помиляється. Та даремно. Тоді пана Лукіянюка цілком роздягли, переглянули ґрунтовно одержу, не забули і черевиків—але бажаних результатів таки не знайшли. Нарешті розпочався детальний допит, а між иншим шеф запитав, скільки грошей одержав Лікіянюк зі сторін за посвідчення документів. Коли-ж останній відповів, що він особисто за це нічого не одержав, то шеф сігуранци вдарив його кулаком в обличчя, мотивуючи своє урядове поступовання тим, що пан Лукіянюк збрехав. Потім його замкнули до брудного вихідку, де йому довелося перебути коло 22 годин. На другий день пана Лукіянюка звідти випустили, ще раз немилосердно побили і під конвоем доставили в черновецьку сігуранцу, яка однак його негайно звільнила, бо за Лукіянюком не було ніякої вини. Здоров'я останнього в наслідок вище згаданого поводження агентів сігуранци значно ушкоджено».

Зазначені тут випадки не є одинокі та ослобиво надзвичайні. В деяких місцевостях Румунії вони стали буденні. Шеф сігуранци є необмежений пан понад законами, як що взагалі можливо казати про закони в сучасній Румунії. Шеф сігуранци по своїй вподобі може замирати церкви чи синагоги й вимагати гроші за вхід до них. Горе тому, хто осмілиться суперечити йому.

Шеф сігуранци є найвищий суддя чеснот—він не тільки доглядає за політичними поглядами дорогих громадян, а також мораль та честь входять в межі далеко не в вузької його компетенції. Для своєї забави він може без всякої підстави нападати на людей і затримувати їх годинами, а часто цілими днями та тижнями в своїй установі. Жінки й взагалі все жіноче населення його району або так мовити султану, само собою зрозуміло, є для нього вже на землі мов-би прикладом райського життя.

Вище зазначене належить однак, так мовити, до дрібних розваг шефа сігуранци. Хто буде осуджувати могутнього пана, який в своєму володінні почуває себе за маленького Нерона, коли йому забажається трохи розважитись. Значно серйозніше виглядає справа, як заходить річ про шпигунів або комуністів. Шпигуни, яких на погляд румунського уряду повно повсюди, а також комуністи, яких вважають за російських шпигунів, мають за найбільших ворогів Румунії, а винищення їх є найсвятіший обов'язок та найважливіше завдання сігуранци.

Майже щоденно у всіх румунських газетах можна найти такі оголошення:

«Шпигунський комплот у Букарешті». Із Букарешту сповіщають—тутешня сіґуранца викрила нову шпигунську організацію на користь Угорщини. В столиці та Семигороді наче-б переведено безчисленні арешти, Як «Dimineata» подає заарештовано також чимало підстаршин повітряної флоти, які продали Угорщині важливі плани що до організації цієї зброї. (Черновецький Раніший Листок», 18 травня 1924 р.).

В «Черновецькому Впереді» від тієї самої дати знаходимо таке оповідання:

«Позавчора коло 11 години ночі утік з-під арешту із тутешньої сіґуранци ув'язнений два дні тому назад російський шпигун і курер Федір Вух або Коменар. Йому вдалося розламати ґрату, а потім вискочити в сусідній двір. Треба зауважити, що помешкання в'язниці знаходиться на четвертому поверсі. Коменар утік у помешкання ч. 22 на Домінікинські улиці до родини Янків, де агенти сіґуранци його і застукали ще тої самої ночі. Але в той час, як Янкови затримували агентів, заявляючи, що в їхньому помешканні нікого нема. Коменар вискочив через вікно на Домініканську вулицю і щез. Агенти довший час стріляли з револьверів наздогін, але без успіху. Пані Янкову та її сина заарештовано».

Коли такі справи попадають на розгляд відповідних судових установ, то виявляється, що вони не мають під собою ніякого ґрунту і їх цілком фабриковано, але це зовсім не шкодить славі та репутації сіґуранци. Адже шпигунська організація були своєчасно викрита і сіґуранці належать лаври порятунку батьківщини.

Яким способом вона працює супроти своїх жертв та яким чином бореться з державною зрадою, видно з таких заміток, узятих з «Черновецького Впереду»,—

«З Бізова нас сповіщають: Тут сіґуранца ув'язнила комуніста Йосипа Іліеса; доля його після арешту невідома. Сіґуранца заявляє, що він кудись утік, але загальна думка вважає, що він в наслідок жорстокого поводження сіґуранци помер, і його поховали тайком. До тепер ніякого слідства ще не зроблено. Але для чого? Хіба це перший випадок, що сіґуранца в певний спосіб замордовує свої жертви при допиті.

В Хісінат 1 травня заарештовано чимало молодих людей, що їх вважали за комуністів. Не маючи ніяких доказів, сіґуранца вживає відомих в Басарабії способів, щоб примусити їх до признання. Над молодою дівчиною було проведено таку процедуру: її повісили за коси на гак, якого прибито до стелі тюрмної кімнати; від тяги тіла коси разом зі шкірою на голові одірвались, і молода оскальпована дівчина в наслідок ушкоджень, одержаних від такої процедури, померла. Чимало людей розповідають про це з належною рішучістю. Про долю інших ув'язнених нічого невідомо».

Треба підкреслити, що «Черновецький Вперед» є уміркована соціал-демократична газета, яка при всякій нагоді зазначає свою антикомуністичну позицію, а конфлікти з владою та конфіскації цензурою трапляються значно частіше з деякими лівими буржуазними газетами, ніж з «Впередом». Отже його замітки та оповіщення зовсім не є перебільшення або тенденційність.

Такого роду повідомлення та нотатки можна найти у всіх органах опозиції; а про славне царство сіґуранци легко було-б написати цілі томи. Місію сіґуранци (по містах) виконує у повітах жандармерія.

IV. ОБОРОНЦІ ПОРЯДКУ

По всіх великих і маленьких містах Нової Румунії, навіть там, де раніше була тільки міська поліція, порядкує з 1923 р. державна, підлегла міністерству внутрішніх справ. Вона творить частину загальної жандармерії, яка поширює свою діяльність переважно в повітах. Так, як і в інших галузях публічного життя, дуже важко подати докладну її кількість та означити склад і загальне становище. У всякому разі ця кількість поліції та жандармерії дуже велика. Це оснівніше, ніж поміж іншими групами службовців, було тут переведено реорганізацію. Вже протягом перших місяців румунського панування майже всіх жандармів та поліціантів нерумунської національності було звільнено і замінено мешканцями Старої Румунії. Чужинець жандарм із Молдавії або Валахії, призначений у Буковину чи Семигород, прибув сюди, як вояк чужої окупаційної влади. Очевидно, що взаємини поміж жандармами та населенням установились не особливо дружні, і через те запановало з першого-ж дня взаємне недовір'я, яке поволі перейшло у одверту ворожнечу та досягло навіть непримиренної ненависті. Чужинці жандарми прибули сюди тоді, як стара влада в наслідок розпаду держави була совсім безсилна, а селянство почало виганяти поміщиків та забирати собі землю. На долю жандармерії випало завдання разом з військом знову відновити старі порядки. В кожному селі, мешканці якого в який небудь спосіб виступали проти поміщика переводилося карну екзекуцію, і славні румунські способи замирення, відбувались досить святочно. По багатьох селах було переведено таку процедуру: перед будинком сільської управи було поставлено парту для биття, і кожний селянин знайомився з новим режимом за алфавітним порядком. Кара биттям, як доводилося чути від усіх військових командантів, це є єдиний спосіб, що може знову привернути селянина до розуму. Хай хоч що кажуть пацифісти та всякі інші «соціялісти», хай хоч як вони поборюють цю систему, називаючи її реакційною та недемократичною—вона лишається все-ж єдина та найкраща підвалина спокою та ладу. За законами в Румунії правда кару биттям скасовано, однак мало хто знає там, що є законне а що ні, а на практиці існує вона і до сьогодні. Її вживають, як у війську, так і в поліції, і всякий жандарм користується нею при першій нагоді. Бувають випадки, що запідозреного в крадіжці або контрабанді селянина присуджується тільки на підставі заяви, вимушеної биттям. Такі кари биттям відбуваються і донині не тільки таємно, а цілком одверто: жандармські вахмістри по вимозі поміщиків або їх управителів б'ють сільських робітників перед місцевою сільською управою. Перед такою екзекуцією скликають барабаном мешканців села, що були свідками суду справедливого; злочинця напів роздягають, кладуть на дошку, і два жандарми виконують своє урядове діло, а вахмістр обраховує кількість ударів. А коли суворий начальник виконуючи свої законні обов'язки має поганий настрій, то нещасна жертва інколи ще й батогом покусує. На основі такої практики поміщики визнають, що приналежність до Румунії дає їм безперечно значні вигоди. В такі хвилини зникають різні національні почуття, а любов до нової батьківщини палає священним огнем. Жандарм і його методи є засів, з якого виростає шляхетний плід румунського патріотизму.

Отже жандарми це оборонці ладу Румунії, це геркулесові підпори, на яких тримається вище румунське суспільство. В багатьох румунських селах немає й згадки про школи, але в кожному знайдете відділ жандармерії. Жандармська казарма є інтегральна приналежність села, як церква та попівство. Якби жандармерія виконувала власні свої завдання, то, беручи на увагу її кількість, можна було-б припустити, що кожен румунський громадянин добре забезпечений від грабунків, убивств та злодійства. Та чи й може бути інакше? Адже в місті поліція, а по повітах жандармерія є твержі ладу та охороняють спокій.

Але візьміть якусь румунську газету в руки,—якої дати або напряму—однаково,—і ви знаходити, що там сталося вбивство, а там грабіжництво; один процес проти банди грабіжників якраз закінчується, а другий тільки починається, і ви мимоволі запитуете себе—а для чого існують всі ці жандармські казарми? Всякий румунський громадянин запевняє, що нині ніхто не рішається пуститися в довгу путь на возі, бо на всіх шляхах грабують та мордують. Таким чином ви стоїте перед загадкою. Та поживіть ви довший час в Румунії, і загадка перестане існувати. Все, що було прикрите таємними серпанком, стане самозрозумілим. Ви довідаєтесь, що ті жандармські казарми стали за притулок для грабіжників та пройдисвітів, що будівлі, з середини яких око закону мало охороняти життя та безпечність громадян, зробилися джерелом всяких грабіжництв.

Прислані в країну жандарми не мають ніяких стосунків з населенням, за оборонця якого вони ніби мають бути. Деякий час побувши, вони знають всі притулки і не почувають небезпеки ні від якої іншої сили. А коли трапиться в їх місцевості занадто великий грабіж або напад, при якому буває пограбовано або замордовано менш чи більш заможню родину у власному мешканні, а це буває досить часто, то жандармерія заарештовує кількох селянських парубків і примушує їх биттям до признання. Не рідко буває одначе, що грабіжники зустрічають опір, мешканці їх пермагають і передають судовій владі. Але тут то й виявляється, що полонені розбійники не хто інший, як передягнені румунські королівські жандарми. А кара за таку «необережність» та, що їх переводять для охорони ладу в іншу місцевість.

Найчастіше такі напади робляться особливо на селян, що прибувають з Канади та Сполучених Держав і, мають звичайно більші або менші гроші. Щоб забезпечити себе від таких випадків, ці селяни виплачують відповідному жандармському командантові певну квоту на оборону. Висока мораль та звичаї оборонців ладу й порядку впливають безперечно на всі темні елементи. І часто поміж двома групами, що конкурують і змагаються за однаковісінку мету, відбуваються жорстокі бої. Буває, що в цей спосіб жандармерія полонить вже й таких грабіжників, які не знаходяться на королівській службі по охороні порядку.

В бідних місцевостях, де немає селян з доларами, що приїхали з Америки та де немає змоги грабувати по шляхах, бо населення уникає, наскільки можна, їздити по них—жандарми досить скромні й задовольняються дрібними крадіжками. Ось, наприклад, як описує «Черновецький Вперед» від 20 травня 1924 р. вчинок такого скромного жандарма:

«Жандарм краде курей». «Кільки днів тому назад в одному селі Заставницького повіту трапився дуже цікавий випадок. Місцевий селянин хлібороб прокинувся вночі від страшного гармидеру, який чути було з курника. Селянин,

прибувши туди, запримітив, що хтось був в середині і як раз намагався напхати у мішок курей. Взявши в хаті міцний замок, він замкнув курник і побіг до жандармерії. Прибувши з кількома жандармами назад, очинили курник і ввіймали злодія. Але хто може описати скандальну ситуацію, в якій опинилися обидві сторони, коли вияснилось, що злодієм був як раз жандармський командант власною персоною. А треба додати, що цей панок був ще відносно пристойний оборонець порядку».

Вище зазначений командант дійсно є виїмок поміж румунськими жандармами. Який командант жандармерії буде утрудняти себе крадіжкою курей вночі, коли він міг би взяти їх і серед білого дня без усякого опору. А серед якого свавілля та залежності від настрою жандармських командантів живе селянин господар, показує такий випадок:

«24 квітня вечером розпочали в Пер'ямош тутешній керівник посту Платон разом з капралом службовий обхід; а перед цим вони досить напилися в якомусь шиночкові і в такому стані знущалися над усіма, кого тільки зустрічали вони в районі Темер-Нагефапярської вулиці та жандармських казарм. При цьому вони загубили один багнет—а не треба забувати, що їхні рушніці були заряджені. Біля пів з восьмій години вечера вони ввіймали на улиці двох хлопчиків Якова Флекінгера та Йосипа Келера (кожному не більше 12 років) і примусили їх лягти на землю, а потім з сильним розмахом кинули їх у калюжу. Коли ж хлопці повипазилися з води, то капрал так ударив Якова Флекінгера прикладом рушніці, що на руці останнього ще й тепер видно синці. В цей час йшов спокійно додому 19-ти літній парубок Франц Вендель. Зустрівши його, жандарм почали вимагати від нього свого багнета. А коли він відповів, що ніякого багнета не бачив, то вони його так побили, що ліве око цілком запухло.

Потім перед рестораном вони побили синів місцевих мулярів Івана Короля та Петра Нідеркорна і, затягнувши сина останнього силою до ресторану, потримали там до півночі. Поблизу від ресторану ввіймали жандарми двох наймитів 15 та 16 років і били їх головами одного об одного так довго, поки ті на півмертві попадали та плачучи почали прохати пожаліти їх, бо, мовляв, вони навіть ніякої служби там не мають.

Швець Матіась Прункель з своєю дружиною якраз вертав з гостей додому і мав нещастя зустрітися з жандармами; останні негайно напали на нього і так знущалися, що його дружина побігла до ресторану і почала прохати людей на допомогу, бо мовляв, її чоловіка можуть забити. Люди повиходили на вулицю, але, забачивши жандармського вахмістра, не наслідувались втручатися. А коли один з них всеж підійшов ближше, то жандарми його теж набили, зовсім пошматувавши на ньому одержу. Уникаючи жандармів, люди повернулися до ресторану. Тоді останні поспішили за ними й повиганяли всіх геть. Люди розходились спокійно, тихо розмовляючи поміж собою, але жандарми кинулися на них з рушніцями, почали тероризувати та зневажати».—«Швабська Шоденна Пошта» від 1 червня 1924 р.

Оці випадки зазначені тут не через те, що вони є винятки, навпаки, це—прикладки того, як виконують свій високий службовий обов'язок жандарми також зовсім не на політичному ґрунті. А яка кара чекає жандарма за такі вчинки, видно з ось такої замітки «Червонецького Впереду» від 5 червня 1924 р.:

В Цімісіні стався недавно такий випадок—заступник префекта з санітарних мотивів дав місцевим мешканцям наказ обмазати люсованим вапном дошки, призначені охороняти проходу по обох боках греблі. Один жандарм передавав це припоручення з хати до хати. Проходячи перед будинком одного господаря, він zobачив перед ним господиню й переказав їй припоручення негайно приступити до мазки дошок. Селянка відповіла, що вона нині не має в хаті вапна, але наказ своєчасно виконає. Жандарм навпаки настоював негайно мазати вапном, яке мовляв треба негайно дістати, і при цьому вони обмінялись гострими словами; коли ж підчас розмови по стороні своєї дружини виступив її чоловік, що був всередині хати, то жандарм почав вимагати, щоб останній вийшов на двір. Тільки що це сталося, як жандарм ударив його прикладом рушніці з такою

силою у груди, що у того проламалися ребра, і в наслідок цього були такі внутрішні поранення, що нещасний селянин помер через два дні в страшних муках. Із Тігіні прибула згодом комбінована військово-судова комісія для допиту на місце випадку. Жандарма було заарештовано, і населення з напруженням чекало, що його належним способом покарають. На кару не довелося довго чекати, бо через деякий час усі довідались, що жандарма було призначено за команданта до Кансані, місцевості втричі більшої, ніж Цімісіні».

Такі вчинки, що про них газети щоденно подають у відділі звичайних новин, викликають страшену ненависть проти пануючого ладу поміж населення взагалі, а також і румунської національності зокрема. Для селян та сільського пролетаріату жандарм та податковий інспектор є мов-би символи румунської держави. Держава в розумінні правному та господарському для селян не існує. Дрібнобуржуазна націоналістична ідеологія йому є зовсім чужа. У далекій високій зверхності з якогось Букарешту він вбачає непривітну силу, що репрезентується перед ним жандармом і завжди вороже виступає проти нього.

Румунський селянин ще не перейнявся тим націоналізмом, який пропагує інтелігенція, хоч що-року певна кількість селянських дітей іде до міста й виховується тут на урядників, адвокатів та лікарів, і таким чином поволі витворюється «національна інтелігенція». Щоденні турботи, покалічена земельна реформа та безправність, в якій він знаходиться проти жандармерії, більше забирають його уваги, ближче його інтересам, ніж націоналістичні фрази, змісту яких він не розуміє.

Коли селянин наче-б мириться з насильством, то це впливає неминуче якраз з його почуття безправності. Але невдоволення все зростає, вибуховий матеріал нагромаджується. Мов-би ознака неминучої близької бурі є всякі маленькі селянські розрухи та бунти селянських синів по різних полках; це ознака, що є захована злість, це ознака майбутнього великого вибуху.

Про настрої більшості селянства та загальне невдоволення також міського населення, особливо його частини нерумунської національності, здається, знають і в Букарешті. А щоб запобігти всяким несподіванкам у Басарабії, північній Буковині та в деяких частинах Семигороду запроваджено військоve положення. Сігуранці та жандармерії товаришить в цих місцевостях, ще й необмежена диктатура старшин. Тут панує військовий суд; але як відбуваються процеси на ґрунті гарнизонної юстиції,—про це до громадської opinii дуже рідко доходить правда. Здебільша старшини вважають зайвим користатися навіть допомогою військового суду. Ув'язнені зникають в темних камурах військової в'язниці, а про їх долю родичі не мають жадних звісток. В одній Басарабії протягом шостилітньої військової диктатури багато тисяч людей позбулося таким способом життя. А коли військова камарилля задалеко зайде, і у Букарешті підніметься буча, наприклад, примусить член парламенту через інтерпеляцію, щоб центральний уряд зробив розслід у Басарабії, то згодом публікується звичайно результат завжди майже однаковісного характеру. Деяких комуністів, що перебувають на російській службі, підчас боротьби війська з бунтарями було забито.

Такі випадки трапляються, мовляв, на політичному ґрунті. Вони впливають з «ідеальних» намірів румунських старшин врятувати державу від грізної большевицької небезпеки. Кожному румунському старшині вбивають у голову, що він стоїть на варті не тільки румунської, а цілої європейської

культури та цивілізації. Мовляв на Дністрі, на кордонній річці поміж Басарабією та Україною буде вирішено долю європейської цивілізації. А коли не вдасться румунським старшинам виконати свою місію, якщо вони не зроблять большевизмові перепони, то хвиля цієї азійської некультурності розіллється по Європі і скоро принесе кінець усьому, що тільки має яку вартість в житті. Але для того, щоб зовнішній більшовизм справді перемогти, треба передувсім знищити свій внутрішній. І це високе завдання виконує армія разом з сіґуранцією та жандармерією. А раз вже останні необмежено ніякою вищою владою в своїй діяльності і дозволяють вони собі робити різні вчинки, суперечні з артикулами карного статуту, не боячись ніякої кари, то старшини мають змогу робити буквально все, що їм забажається. Більшість їх вчинків, як зв'язаних з службою «європейській цивілізації», як і цілком приватного характеру, які мають метою забави та розвагу, майже ніколи не доходять до критики публічної думки. Тільки рідко проскакує через густу сітку цензури яка-небудь звістка про гуманність та культурну діяльність цих старшин, а іноді інтерпеляція в парламенті витягає на світ те, що інакше на віки ховається від зору та слуху звичайного смертного. Міністр заявляє тоді інтерпелянтам, що справа ґрунтовно дослідиться на місці, і винуватців притягнеться до відповідальності.

І справді військовий міністр в супроводі деяких вищих старшин їде до Басарабії або до інших областей, що знаходяться на військовому положенні, і встановлює там цілком твердо, що взаємини поміж населенням та армією, мовляв, найкращі, а всі обвинувачення або цілком вигадано, або принаймні дуже перекурено. А коли хто з в'язниці не повернувся, то причина цього є самогубство. Один румунський генерал навіть заявив, що частина заарештованих вважає в'язниці за місце відпочинку, а коли довідується, що там не особливо приємно перебувати, дуже розчаровується і кінчає самогубством.

Але якщо справді більшість самогубств у в'язницях, нічого спільного з самогубством в звичайному розумінні слова не мають, а за них видають більшість убивств, то випадки самогубств там таки цілком можливі. Бо ніхто, хто бачив румунську в'язницю або ознайомлений зі становищем в ній за описами, що їх пропустила сувора цензура, не буде дивуватися, якщо нещасні там допускаються самогубства.

Всякий знає, що в'язниця не є ні першокласний готель, ні санаторія, і ніхто не чекає від неї психічної курації. Але всеж безумовно можна було-б сподіватися, щоб в'язниця задовольняла принаймні найпримітивніші людські потреби та не віддавала-б людину на цілковите свавілля тюремної варти. Коли-ж по в'язницях заведено такі порядки, що їх описує хоч, наприклад, «Черновецький Вперед» від 3. липня 1924 р., то самогубство тільки і є вихід зі стану, що перевищує всяку людську терпеливість:

«Становище вже в місцевій судовій в'язниці порушує всякі вимоги що до гігієни та обходження з ув'язненими, але коли взяти на увагу військову в'язницю на вулиці Мікуліча, то умови перебування в ній кілька разів перевищують цю сумну славу. Хто тільки знає тутешні умови з їх страхіттями, той не дивується, що навіть ті ув'язнені, яким загрожує тільки невелика кара, або яких засуджено на короткий час, тікають з неї під великою загрозою для життя. В'язницю неймовірно переповнено бо військова судова процедура, дуже повільна й місяцями тягнеться всяка справа також у випадках цілком дрібних провинів, поки нарешті доходить до військового суду. А доти повинні люди поневірятись, при чому цей час їм не зараховується, і у випадках повного

звільнення великою карою лишається це довге, нічим незаслужене перебування за час досліду. Переповнення у деяких камерах таке, що там міститься від 50 до 70 осіб.

За наказом начальника в'язниці арештанти поміж 9^{1/2}–10^{1/2} годинами перед обідом користаються годиною прогулки у дворі. Але сторожа не дбає про це, мало зважаючи на цей наказ, і дозволяє лишатися в дворі тільки 10 хвилин. В противному разі ув'язнених не випускають з камери навіть задовольняти фізіологічні потреби. Таким чином, дуже легко уявити собі обставини, що в них перебувають в'язні. Вони місяцями ходять у тій самій білизні, бо змін їм не дають, а через це в камерах повно інсектів, вошви.

Іда, як що можна це слово в данному разі вживати, не піддається ніякому описові. Якусь непевну, брудну водицю, яку тут називають юшкою, подається тричі на день. Але і це обридливе пійло не одержують всі, бо нема достатньої кількості мисок, і хто не подбає про себе та не дістане якоїсь пляшки або коробки, той позбавляється щастя посмакувати такою юшкою і повинен зовсім голодувати.

Але найгірша риса в житті військової в'язниці є ті знєваги, що провадяться щоденно над ув'язненими. Кожен найнижчий службовець, всякий вартувий, може проробляти над безборонними ув'язненими різні нелюдські знущання, не боячись кари, бо начальник в'язниці не звертає на такі вчинки жадної уваги і ставиться до своїх підручних з цілковитим довірям.

Недавно трапився у військовій в'язниці випадок, що виразно ілюструє чинні тут порядки. Коли арештант Йосип Ольшер, який попав сюди за те, що перейшов кордон, увійшов у обідню пору до кухні за, так званим, обідом, вартувий Тока без всякої підстави ударив його в'язкою ключів по голові, в наслідок чого у Ольшера над правим оком зробилася тяжка рана. Але вартувий, не звертаючи на це уваги, бив його та й бив, аж поки у того не пішла ротом кров, та не впав він на землю. Спокійні уваги інших ув'язнених про таку нелюдську жорстокість ще збільшили лють цього звіра. Несподівано він схопив рушницю з багнетом і кинувся до Ольшера. І тільки тому, що інші ув'язнені відтягли останнього, не встиг Тока його зовсім замордувати. Про деталі випадку поінформували начальника в'язниці, але проте Тока залишився без усякої кари. Отакі щоденні випадки характеризують картину тюремних порядків».

Щоб уявити собі хоч трохи становище ув'язнених, не треба забувати що наведений опис був пропущений цензурою; далі треба підкреслити, що ув'язнені, про яких тут розповідається, знаходяться ще у в'язниці, що обвинувачені, які місяцями а іноді роками чекають судового розгляду, в найкращому випадку загрожує те саме. А що робиться з політичними в'язнями, особливо-ж комуністами або запідозрілими в більшевизмі—це не піддається ніякому описові. Що-року сотні й тисячі буквально замордовуються на смерть; тут воскресають усі середньовічні методи католицької інквізиції, і це не викликає жадного голосу протесту, не розбуджує так званої європейського сумління. Як би ми тут навели деякі випадки, то це тільки затемнило-б справу, бо можна було-б викликати вражіння, що такі випадки є виняткові і, мовляв, повсюди трапляються. В деякій мірі про знущання по в'язницях можна судити на основі того, як поведяться старшини з вільними громадянами. А коли широкі кола суспільства вважають старшину, за необмеженого пана, то, зрозуміло, в якій мірі сильніше почувають його владу безборонні в'язні темних тюремних камер.

Взаємини поміж старшинами та населенням характеризує випадок, про який депутат Др. Пішчінер вніс інтерпеляцію до уряду підчас літньої сесії парламенту:

«У Сороках на службі в місцевого купця Погорілеца була доволі гарненька дівчина. Вона припала до вподоби одному із старшин місцевого гарнізона. Він все переслідував її та закликав зайти до його помешкання, але дівчина одмовлялась. Тоді одної ночі вірвався старшина з озброєними вояками в помешкання Погорілеца, у якого служила дівчина, і хотів її силою взяти з собою. Дівчина

пучалася, а на крик прибіг подивитися, що там робиться, 20-тилітний син Погорілеца. Коли-ж він запримітив критичне становище дівчини, то став по її стороні і хотів переконати старшину відмовитись від свого наміру поволокти її примусово. Тоді старшина наказав воякам застрелити юнака. Наказ негайно було викопано, і гімназист Погорілес упав мертвим на землю».

«Негідний штатський», мовляв, наслідують перешкоджати намірам королівського старшини. Звичайно, за такий злочин треба було покарати на смерть. Старшина знає тільки один пароль—не хочеш з доброї волі, то я примусу силою, і нема нічого дивного. Не є несподіванка також те, що урядові кола не вважають за потрібне навіть відповісти на внесену інтерпеляцію. Бо хіба можна від високої влади також вимагати, щоб турбувалася вона такою дрібною дисгармонією.

Але, щоб людину було замордовано або знéважено, для цього зовсім зайво мати такі шляхетні мотиви та внутрішні почування, як у зазначеному випадку. Вже досить зачепити тільки гонор маленького бога війни або не виповнити негайно примхи такого «потентата», щоб заслужити сувору кару і впасти його жертвою. Ось епізод, поданий «Германштадтською Німецькою Щоденною Почтою» від 22, квітня 1924 р., що не вимагає жадних пояснень:

«19 квітня прийшов у 11 годин ранку до моєї цирульні джура й запрохав мене на 4½ години дня в помешкання генерала Продана. Я заявив йому, що на великий жаль у святвечір, коли звичайно у мене в салоні буває великий натовп, мені було-б тяжко залишити своїх клієнтів, щоб обслужити пана генерала в його помешканні, але все-ж я зроблю заходи до нього прийти, як це тільки буде можна. Я сказав джурі зайти до мене ще раз по обіді, щоб я не забув прийти до пана генерала.

А коли він прийшов у 4½ години, то мій салон був переповнений людьми, поміж якими були й вищі старшини, що чекали на обслугову. Я вибачився, заявивши, що не можу залишити цирульні, бо гості всі нетерпляче чекають, щоб поїхати на вечірню службу на 6 годин. Джура пішов собі, але скоро після того повернувся і заявив, що пан генерал «наказав» негайно прибути до нього. Я ще раз вибачився, пояснивши причину, чому не можу виконати наказу. Через кілька хвилин увійшов до салону старшина; я гадав, що він бажає бути обслуженим і запропонував йому почекати. Але це був пан генерал, який грізним тоном вимагав іти до нього. Я вибачився, як тільки вмів румунською мовою, а нарешті пояснив—по німецькому, що мені важко розмовляти румунською мовою. Тоді він ще раз заявив, щоб я негайно йшов до нього і, зробивши увагу, що він мене вже навчить румунської мови, залишив салон. Через кілька хвилин прибув старшина місцевої поліції з двома агентами і казав іти за ним. Я заявив, через Д-ра Шенбергера, одного з моїх клієнтів, який був за переключника, що не маю ніякої змоги залишити своїх гостей і попросив нарешті показати письмове запрошення. Але коли мої гості порадили не робити далі ніякого опору, бо, мовляв, у справу замішаний генерал, я погодився піти з ними, щоб нарешті закінчити цю пригоду. Агенти привели мене в помешкання поліції; один з них склав протокола і, хоч я не зрозумів його, бо написано його було румунською мовою, всеж підписав, сподіваючись, таким чином, знову повернутися до своєї цирульні. Але на мене раптом напали агенти й почали бити гумовими ціпками; коли мені удалось вибігти за двері, то три їхніх колеги мене били без перерви, аж поки я не вискочив за ворота. В цей спосіб опинився я в тому розпачливому стані, якому знаходжусь й до нині. «Петро Самберт. За свідків: Ервін Шілер, Іван Елінг, Рафаїл Водо, Темешбург, 21 квітня 1924 р.».

Найвища чеснота вояка, як відомо, є наслідувати свого начальника. Зрозуміло, що поведінка старшин не лишається без впливу на загальний вояків. Правда, латинська приповідка говорить: *Quod licet jovi, non licet bovi* ¹⁾—але

¹⁾ Що вільно панові, то не вільно Іванові.

коли йде про знущання над населенням, то румунські старшини йдуть назустріч своїм воякам і дозволяють їм також «погуляти». В місцевостях на військовому стані та прикордонних вояк користується такою-ж владою, як жандарм або агент сігуранци. Випадок, що його ми подаємо за «Східньо Єврейською Газетою» від 29 травня 1924 р., належить до таких, що відбуваються в цих місцевостях щоденно, газети ними завжди переповнено, але уряд навіть на показ не робить ніяких заходів оборони ти населення:

«О 9¹/₂ годині вечера прийшов до помешкання шинку, власницею якого є військова вдова Фрадель Рознер, капрал Теофан Андріє разом з приятелем Боднаріу і домагалися впустити їх в середину. Пані Рознер через пізню годину, та боячись, що вони може передягнені бандити, одмовилася одчинити двері. Це дало їм привід розпочати стрілянину через вікно у середину хати, зірвати двері та насильно забратися у помешкання. В темноті вони наткнулися на коновки з спиртом, що їх стояло там багато, і, щоб орієнтуватись, запалив один з них сірника та кинув його необережно на розлитий спирт, а той і спалахнув. Сина пані Рознер, що хотів загасити вогонь, охопив навколо і одежа запалала. Рознерову мати, коли вона хотіла допомогти своєму синові, теж охопило полум'я, її одежа також загорілась. Шукаючи з одчаю порятунку від полум'я, вони спробували були вийти на улицу, але вояки перешкодили їм.

Нарешті, сегові таки вдалося утекти до сусіда Мейєра Сруловиця і, розбивши з одчаю вікно, він почав кликати на сполох. Один з вояків підбіг до нього і в присутності Сруловиця та Шенці Бірнбавма почав бити його прикладом рушниці, вимагаючи вернутися до дому. Тим часом пані Рознер, охоплена огнем, лежала безпомічно на долівці. На розпачливий крик її та дітей позбігалися сусіди, і деякі з них, а саме Міхель та Йосип Бурги, Шая Грелер, Мейєр Сруловиць, Шенці Бірнбавм та Мендель Рознер кинулися з водою спасати Рознер. Але вояки з рушницями в руках, б'ючи присутніх прикладами до цього не допускали, цинічно заявляючи: «хай баба згорить». Все-ж їй таки вдалося, втекти з хати; жінку понесли до сусіднього дому, де її та синові викликаний тимчасом лікар Др. Лешнер подав першу допомогу.

У суботу ранком Мендель Рознер подався до Рашківців, щоб розпочати скаргу, але його висміяли і з глумливими увагами відмовились що-будь зробити. Випадково перебував там начальник кордонної команди з Орошені; він довідався про випадок і розпочав урядове дослідження. Всупереч заяві Д-ра Лешнера, що пані Рознер треба негайно перевезти до шпиталю у Вижницю, бо проволікання загрожуватиме життю, начальник настоював на її допиті, а через це перевіз відклали на 5 годин по обіді. Вже при допиті свідків сталося дещо дивне. Так Герман та Клара Сруловиці почули, як свідкові Григорові Колотуло було заявлено: «скажи, що в помешканні Рознерів були галичани, інакше я візьму тебе до Орошені виконувати тяжкі весняні роботи». Упертих свідків при виході частували вартові прикладами. Старший учитель Денис Іванічі також казав свідкам: «скажи, як від тебе домагалися—приховай єврея!» В такий спосіб обробляли також свідків, панів Іваніка, Василю Кус і Василя Осташика. А в цей час, як ми довідалися, пані Рознер померла у Вижницькому шпиталю від ран.

Наведені тут газетні замітки дають приблизну картину громадського ладу в Румунії і виявляють «ідеальні» завдання «оборонців порядку» від звичайних вояків до генералів і від агентів сігуранци до вищих урядників поліції включно.

Але це є лише одна «подробиця» боярської Румунії.

У найближчому числі нашого журналу ми спробуємо висвітлити інші «подробиці» життя цього монстра, поставленою «культурною» Європою на сторожі західньої «цивілізації» проти «некультурного» сходу.

А. ХАРЧЕНКО

«Всякі бувають історії»... *)

(З приводу статті П. височанського «ПРАВДА ПРО НЕОКООПЕРАТИЗМ ДНІПРО-СОЮЗІВСЬКИХ МРІЙНИКІВ» — «ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ» ч. 10, 1924 р.).

І. УВЕРТЮРА АБО «ИЗЛИШЕК ЯДА»

«Если в сердце почувешь излишек меда или яда, отдай его ближним скорее: зачем тебе лишнее надо?» — так радив Максим Горький; так і зробив П. Височанський в «Червонім Шляху»...

П. Мохор написав книжку про еволюцію української кооперативної думки під назвою «Од Баліна до Леніна», П. Височанський пише статтю з цього приводу. Починає так: «всяко пишуться історії і всякі бувають історії»...

Що історії пишуться «всяко», то це правда. От, приміром, маємо, поки що, трьох кооператорів, що працюють в галузі історії кооперації на Україні, це — П. Пожарський, П. Височанський і П. Мохор; і кожний з них пише цю історію по-своєму, у кожного свій критерій, своє світопочуття, по різному виявляють вони свою вдачу: у П. Пожарського переважає момент індивідуалістичний, у П. Височанського — формально-соціалістичний, а в П. Мохора — поглиблено ідеалістичний. Хто з них найближче підійшов до правди, не берусь сказати, але це стверджує ту непорушну істину, що про один і той-же факт можна написати «по-всякому».

А що, мовляв, «історії бувають всякі», то для цього й доказів не треба.

Врешті-ж маємо історію про те, як П. Височанський пробував реабілітувати «Дніпросоюзівських мрійників» перед сучасним і майбутнім суспільством, або, як він каже, «давав свої пояснення перед товаришами по праці в Дніпросоюзі, а головне (підкреслення моє) — перед молодшими поколіннями».

Важко вгадати, яку користь матимуть од того різні «покоління», що-ж до «товаришів по праці», то голос їх подяки за цей труд може ми ще почуємо. Зокрема-ж я, нижчепідписаний, як колишній 1) редактор «Кооперативної Зорі», 2) один з «Дніпросоюзівських мрійників» і 3) «товариш у роботі», не можу і не маю права не апелювати до сучасного радянського суспільства з приводу вироку П. Височанського.

*) Друкуючи цю статтю, редакція одночасно містить і «доповнення» тов. Височанського, вважаючи, що на цьому піднесене на сторінках журналу питання — вичерпане.

Ред.

II. ПРО ТИХ, ЩО НЕ ПОМИЛЯЮТЬСЯ, ТА ПРО «СВЯЧЕНІ НОЖІ» НА ПАНІВ

Не помиляється, лише той, хто нічого не робить; заперечень не викличе, хто нічого не стверджує. Але найменше помилок зробить той, хто кожне історичне явище, буде оцінювати, виходячи з відповідної хронологічної перспективи.

Завжди треба брати на увагу, що між останніми роками, починаючи, приблизно, з 1920, і між роками попередніми, лягла глибока й непереходима безодня. З того часу, як перемогла соціальна революція, старий світ зо всім його атрибутами належить до історії і те, що на сьогоднішній погляд є за пережиток, помилку, абсурд, з чого сьогодні так легко сміятись,—слухного часу було й потрібне і необхідне та може й неминуче.

Приміром, років триста тому, наші героїчні прадіди, піднімаючи кри- ваве повстання проти панів, темної ночі, в Холоднім Яру, «святити ножі». Бо тоді, в далекі історичні часи, в житті й традиціях певну роль відогра- вав релігійний колорит. Звичайно, часи змінились, і вже в Жовтні 1917 р. пролетарі ножів не святити, але нікому не спаде на думку висміяти сьогодні «свячені ножі» українських повстанців, гайдамаків. А на початку 1919 року, коли, не дивлячись на розвиток соціальної революції, вся Україна, по старому звичаю ще святкувала свято Великодня—редакція «Кооперативної Зорі» (бо говорити з сучасниками можна лише на мові сучасности), вживаючи мови сучасників, зверталась до своїх читачів з таким протестом і наукою: «Христос воскрес? Ні, ні. Не треба лицемірства: бо не воскрес Христос для України»...

Я розумію, що Холодний Яр не редакція «Кооп. Зорі», а «свячений ніж» не редакторське перо, але ці два явища, різні значінням і масштабом, належать до однієї категорії. Чого же це сьогодні так стало дивно і смішно П. Височанському, що він тикає пальцем в бік колишньої «Коопе- ративної Зорі» і так голосно вигукує: дивіться-дивіться, слухайте-слухайте: «Кооперативна Зоря» писала «про Христа»... Чули?...

...Воно то добре, коли людина рано чи пізно дійде до свідомости, що і те і те було не гаразд, але в речі, що стверджувати чи заперечувати їх з запізненням отак років на триста (бо хто мені доведе, що у нас з 1919 по 1925 р.р. пройшло менше як триста років), неначе-б то й не дуже оригінально. Сьогодні, скажемо, ми всі погоджуємось з Коперником, що земля крутиться кругом сонця, але як що комусь збреше на розум оце сьогодні, через кілька віків, вигукнути на сторінках преси, що він погоджується з Коперником,—це зовсім не буде означати великої мужно- сти й зрілості.

III. ПРО «ДНІПРОСОЮЗІВСЬКИХ МРІЙНИКІВ» ТА ПРО ЩО ВОНІ МРІЯЛИ

Пригадаймо криваві роки на Україні: 1918, 1919 і 1920. Три роки греміли громи горожанської війни, три роки небо червоніло в загравах пожарищ. Все життя аж до найглибших своїх основ клекотіло в огні й крові. І ніде горожанська війна не досягла до такого останнього, надлюд- ського трагізму, як на Україні.

Три роки величезної руїни!

І от, серед стихії огню і крові, знайшлися на Україні оті безумці, що не тільки мріяли, але й працювали над економікою й культурою краю, не даючи їм загинути в повіні горожанської війни. Звалися вони кооператори. І цей тип людей досяг найвиразнішого виявлення в «Дніпросоюзі»: набув назву «Дніпросоюзівських мрійників».

Що ж? Давайте сьогодні гостро їх осудимо. Осудимо за те, що вони в атмосфері горожанської війни будували кооперативну промисловість, постачали містам й селам різні товари, складали й друкували книжки сотнями тисяч примірників, словом, серед стихій крові і огню, вони і творили й зберігали економічні й культурні цінності країни. Осудимо їх за те, що за часів, коли калейдоскопічно змінювались влади на Україні, коли нікому було ставати до творчої роботи, вони вирішили «не ждати нікого, не оглядатись і не покладатись на когось», а все культурне й економічне життя краю підняти на свої плечі, бо, казали вони тоді, «більш цього робити, коли оглянемось навкруги, нікому». Нехай судить «мрійників» сучасне радянське суспільство, нехай вже зовсім жорстоко і пристрасно осудять їх сьогодні активні робітники тогочасної кооперації (так завжди буває), але не забудьмо, що за ті часи кооперація гостро боролась з гетьманом Скоропадським і на політичній і на економічній фронтах, не забудьмо, що коли прийшов Денікін і розтрощив всі культурно-освітні установи наші, од народніх шкіл до университетів і академій, не хто инший, а лише кооперація взяла до своїх рук все, все культурно-національне життя України і зберігла його за тих страшних часів. Хіба це не правда, що кожного разу, переможно повертаючись на Україну, радянська влада, в значній мірі завдяки кооперації, заставала економічний ґрунт для дальшої боротьби?

І в цьому полягає не суб'єктивна заслуга, а оправдання—нехай часткове—об'єктивне оправдання те, що кооперація існувала за років горожанської війни для перемоги соціальної революції. Про це я буду говорити ще й далі.

На українській кооперації тих часів, на «Дніпросоюзі» та його «мрійниках» ще й досі тяжить обвинувачення в національній шовінізмі і в так званій петлюрівщині.

Над цим треба спинитись трохи довше.

Не можна судити людину за її вік, за те, що вона занадто молода або над міру стара. Тим більше не можна судити за її вік цілу націю. Український народ триста років не жив національним життям і коли уже Лютнева революція дала змогу Українському народові розбити мури тюрем Романових, по всій Україні, разом з весняними водами, розлилась стихійна національна повінь. Це була перша весна національного життя народу, це починався лише перший рік як нація існувала.

Російський пролетаріат, що знав соціальну неволю, але не знав неволі національної, всі свої сили мобілізував на боротьбу політично-соціальну, національної проблеми для нього не існувало, а Україна ще тільки що відродилась, ще не достигла на соціальне розуміння революції. Здається мені, що жодна нація в світі не може вступити в соціальну революцію, не переступивши через поріг національного самопочуття, не достигши національно.

Триста років національної неволі дали свої наслідки.

І поки українці в масі не пережили цього національного вибуху, поки не дозріли до соціальної свідомості, вони ще не зовсім ясно орієнтувались серед шляхів соціальної революції, вони ще тоді переживали лише революцію національну і лише наближались до революції соціальної.

Це сьогодні нам стало ясно, що без соціальної перемоги нема і бути не може національного визволення, але тоді, після століть російської неволі, Україна інстинктивно жахалась Росії і навіть в російських комуністах боялась побачити борців за «єдину неподільну Росію».

Повторюю: українці не зрілі були національно, а ще більше—соціально. Через те і вся українська кооперація хворіла на всі дитячі хвороби нації.

Не можна судити націю за те, що вона занадто молода, це явище треба перше за все зрозуміти.

В сфері кооперативні українські кооператори того часу нічим не відрізнялись од сучасних їм кооператорів всього світу. Вони виховані були на так званій ідеалістичній теорії кооперації. Рочдельські піонери, Овен, Фур'є, а з сучасників Шарль Жід—ось ті шаблі, на яких вони тоді стояли, і на яких захопила їх соціальна революція. Додаймо до цього настрої національного визволення, приєднаймо факт переходу до їх рук всього економічного й культурного життя України і ми складемо собі уявлення про той ґрунт, що вродив тогочасні кооперативні настрої, ідеї, думки і вчинки.

Українська нація тоді визволилась од гніту Російської імперії і в житті її повстала потреба утворення незалежної, вільної української держави. Через це і всі українські кооператори були самостійники. Цієї національно-політичної проблеми не хотіли розуміти російські кооператори на Україні («Поюр» в Харкові і Крайсоюз в Чернигові), але на те вони не були українські кооператори. Боротьба за самостійність України застувала їм, українським кооператорам, перспективи соціальної революції.

Державна самостійність України логічно викликала необхідність боротьби за незалежність од Москви української кооперації. В результаті війна з Центросоюзом та згаданими російськими кооператорами і утворення всеукраїнських кооперативних центрів «Дніпросоюзу», «Українбанку», «Централу», в результаті — обвинувачення українських кооператорів в національній нетерпимості.

Позиція Німської школи, що на тій стояли тоді кооператори, соціальна незрілість та ще неясність взаємин до кооперації теорії і практики комунізму—все це приводило до висновку про самосилу цінності кооперації, до утворення на Україні справжньої, легальної кооперативної держави.

Непорозуміння між військовим комунізмом з кооперацією, декрет радянської влади про примусове кооперування всього населення і знищення цим декретом пайової системи кооперації, підпорядкування її Комісаріатові Продовольчих справ, перетворення кооперативів на звичайні урядові установи, нарешті, тенденція на повне знищення кооперації,—всі ці очевидно неминучі історичні етапи соціальної революції на Україні (як і в Росії) ще більше загострили позиції кооператорів в боротьбі за існування кооперації.

Оточення і висновки горожанської війни, утворенні нею психичні настрої, одірваність од всього світу, ступневий зріст соціальної свідомості в наслідок бігу часу і розвитку подій, всі ці фактори, що суперечили один одному, що впливали діаметрально протилежно один одному, доводили

кооператорів до критичної перевірки кооперативних теорій, кооперативних позицій, до нових шукань, до заглиблення в філософію, до помилкових часом концепсій, а часом, нехай напівсвідомо, до зовсім правдивих висновків, що виправдані сьогоднішнім життям.

Цей останній період, період шукань і критичної перевірки кооперативних теорій та позицій, шукань та філософських концепцій і зпричинився до виступу П. Височанського проти «Дніпросоюзівських мрійників».

Перевіримо їх «мрії» при світлі сьогоднішнього дня.

Вони боролись за державну незалежність України,—сьогодня це є живий факт. Це гасло, як бачимо, не суперечило ні принципам радянської влади, ні тактиці і шляхам соціальної світової революції.

Обстоювали вони незалежність українських кооперативних центрів,—а тепер, сьогодні в нашій радянській республіці це є кооперативна аксіома.

Кликали вони до утворення союзу національних кооперацій народів колишньої російської імперії і до збудування всесвітнього союзу кооперацій,—сьогодня ці заклики здійснюються в житті нашого союзу радянських республік в факті існування Міжнародного Кооперативного Альянсу.

Заперечували вони тому, щоб кооперація підлягала Наркомпродові і настоювали на її самостійності в організації, роботі і завданнях;—тепер Наркомпроду вже зовсім немає, а кооперація не тільки існує, але й має перед собою величезні соціалістичні перспективи.

Зо всією зважливістю суперечили вони декретові про примусове поголовне кооперування населення, проти знищення паїв в кооперації, вбачаючи в цьому декретові знищення самої навіть ідеї кооперації і тепер про цей декрет залишилась лише історична згадка, а в житті радянської кооперації перемогла ідея добровільної участі населення в кооперації і введення пайової системи в кооперативах як основної передумови зміцнення і розвитку кооперації.

Я не хочу сказати, що українські кооператори не помилялись, а помилялась радянська влада, навпаки, я схильюсь до думки, що помилялись тоді українські кооператори, помилялись для даного моменту, але в історичній перспективі, але в еволюції кооперативної думки, нехай, кажу, напівсвідомо, од роцдельських піонерів, через Овена, Баліна і Шарля Жіда, кооперативна думка України еволюціонувала все до того самого єдиного і неперевершеного Леніна, що дав синтез кооперації й завданням її в житті радянських республік, в соціалістичній революції.

Українська кооперативна думка останніх років горожанської війни, перемогла всі препони оточення і часу, прорвалася до Леніна, до сьогоднішньої кооперативної практики. В цьому немає будь-чийої заслуги, ніхто цим не пишається: це факт та й тільки.

Але коли П. Височанський каже, що кооперативна думка останніми років «виродилась» та ще й «зайшла в куток», то нехай уже сам читач спитає його, де він здобув свій чарівний лихтар, що при світлі його знайшов отой «куток».

Так кооперативні принципи «Дніпросоюзівських мрійників», що їх перелічено вище, не тільки не «виродились», не тільки їх не було «зломлено», а навпаки,—вони перемогли в житті сучасної радянської кооперації. Знов же—це не заслуга чиясь там: це лише історична справа.

Коли декому ще й досі подобається смакувати «політичний невтралізм», «понадкласовість» кооперації та її знамените «досягнення соціалізму мирним шляхом», то про це належить говорити, зазначаючи певні хронологічні дати. Коли-ж до цього доточувати «Дніпросоюзівських мрійників», як щось цілком закінчене в історії кооперації, то треба закінчувати останнім їх кооперативно-соціалістичним етапом, що знайшов свій вираз у такому.

Не буде перебільшенням, коли я скажу, що кооперативну думку останніми роками сконцентрувалося виключно в «Дніпросоюзі», бо в інших кооперативних центрах—«Коопероцентрові», «Централі» й «Українбанку» кооперативне життя претворилося на звичайний кооперативний побут. Лише один «Дніпросоюз» виявляв тоді постійну динаміку, шукання, рішення, вчинки, а там—все спало або мовчки притаїлось. Свідчення цього є така фраза з промови відомого кооператора на загальних зборах «Дніпросоюзу» 1920 року:

«Ми завжди з острахом дивимось на Дніпросоюз та на його вчинки, Дніпросоюз ніколи не давав нам спокійно спати».

«Дніпросоюз» перший порвав з старою націоналістично-українською кооперативною теорією і практикою, а його «мрійники» перші стали на радянську платформу кооперації. Щоб у цьому переконатись, досить переглянути постанови зборів уповноважених «Дніпросоюзу» ще в Травні 1919 р. а потім простежити історію заснування Вукопспілки та участь у будіванні її «Дніпросоюзівських мрійників».

Ще й досі не вивітрилась люта зненависть до тих «мрійників»—і персонально і колективно—з боку українського кооперативного міщанства за цю «зраду» Дніпросоюзу перед старою Українською кооперацією; точніше—це була зрада «політичному невтралізмові», «понадкласовості» і іншим старим кооперативними атрибутам.

Це треба пам'ятати, коли говорити про «мрійників» Дніпросоюзу.

IV. ФІНАЛ, АБО «ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ» СЕРЕД «ТРЬОХ СОСЕН»

Такі мої найголовніші заперечення П. Височанському, що до самої істоти його «пояснень» про «Дніпросоюзівських мрійників». І далі мені байдуже, що він каже про П. Мохора та його книжку.

Од всієї-ж статті П. Височанського зостається вражіння, що людина переслідувала якусь двоїсту мету. Важко услідкувати за невловимими закрутками його думки, за всіма її переломами, перескоками та несподіваними поворотами. Навіть, в головному, в самому кістяковій статті, спостерігається відсутність найпримітивнішої логіки: спочатку автор «нищить» Дніпросоюзівців, картаючи їх за те, що вони, за стінами «затишного кабінету», мріяли про «нове небо і нову землю», що, одгородившись од життя, лише «горе піднімали свої серця та очеса» (даю в заставу свою голову, що ані в одній книжці у всьому світі нема цієї останньої фрази, яку взято навіть в лапки), що, врешті, після трьох років мрій,—«мрійники» дійшли до «кутка»; далі він скубе П. Мохора за його попередні кооперативні погляди та за думки, висловлені в книжці «Од Баліна до Леніна», і за всієї сили доводить, що П. Мохор—це типовий—«мрійник» Дніпросоюзу і нічим проти них одмітний; нарешті П. Височанський не хоче сам з собою погодитись і сам собі служить за опонента, коли заявляє: «не такі вже й «мрійники» сиділи в Дніпросоюзі... П. Мохор взяв на себе дуже

велику сміливість думати, що він виявляв погляди всіх українських, або, принаймні, дніпросоюзівських кооператорів».

Словом, коротко: 1) «мрійники» П. Мохор це «одного поля ягода», а 2) П. Мохор і «мрійники» є дві больших разниці».

Що, власне, хотів всім оцим довести шановний автор «Правди» про «товаришів у роботі», яка причина примусила його до такої роботи—хто може вгадати.

Недаремне-ж колись співалось в старовиннім російським романсі:

... «и любя, я тебя проклинал, проклиная, тебя я любил».

А коли автор свій виступ таки справді вважає не тільки за «пояснення перед товаришами» але й «головне перед молодшими поколіннями» (підреслення моє), то, скажу по щирости, все це більше скидається на щось зовсім—зовсім инше.

... Багато на світі було людей, що блудили серед знаменитих «трёх сосен» і ніяк не могли виблудити; наслідувати їх не варто. А навіть всесвітня історія не пригадає того героя, що міг одразу піймати «двох зайців». Заздрити його лаврам так само не треба, бо тих лаврів ще ніхто не здобув.

Мої доповнення.

Навмисне те зроблено, або може й дійсно мій опонент не «вловив» моєї думки, але сталося так, що відповідь його йде мимо моєї статті. Я вів розмову про кооперативну теорію П. М а х о р а, а А. Харченко чомусь визнав за потрібне брати під свою надхнену «оборону» все минуле української кооперації від неправдивого «вироку» та «осуду» одного з «активних робітників тогочасної кооперації». Для більшого ефекту (і зовсім не до речі) навіть про «триста років» при цій okazji згадав. Коли це властивий для автора полемічний засіб, або звичайне бажання... «використати» історію українського народу—то справа інша. Але-ж це нітрохи не посунуло вперед спірного питання.

В чому все ж таки річ? Скільки зможу говоритиму про це ясніше, простіше.

В свій час на сторінках «Кооперат. Зорі» вмістив свою статтю П. Мохор, в якій висунув новий програм «Кооперування Космосу». У багатьох кооперативів того часу ця чудернацька стаття викликала почуття «ніяковости» за «Кооперат. Зорю», інші—не надали й «серйозного» значіння за приказкою: «чим-би дитя не тішилось... були видимо й такі, що прийняли й «всерйоз» як нове кооперативне «откровення».

В усякім разі за статтю ту давно забуто. Минуло бурхливих п'ять років, бо навіть аж 300, як каже Харченко. Мохор «нову кооперацію прийняв», історію кооперативної думки написав, від «Балліна до Леніна» й назвав: «дитячі мрії та фантазії, юнацьке захоплення» залишив, «тверезо-реального життєвого досвіду дорослої людини» набрався, «всього спробував поки себе пізнав», до «Леніна»¹⁾ дійшов і після всього цього р. 1924 свою чудернацьку думку «Кооперування Космосу» «новітнім» «рафінованим» «неокооператизмом» охрестив. І мало того: за останнє досягнення української кооперативної думки її видав. (або кращої її частини—Дніпро-союзу та вого «мрійників» як каже Мохор).

Я взяв на себе сміливість боронити Дніпросоюз та його робітників від такої «чести». Бо як тепер, як і тоді вважав мохорівську теорію «кооперування космосу» за звичайнісінький абсурд, дурницю, шкідливе і непотрібне пускання «туману» навколо кооперації (хоч би й минулої) непотрібне, перенесення її у царство «метафізики». Таке «шукування» подібне до повернення хемії до давно минулої «алхемії».

Я вважаю, що автор такої теорії в свій час «в тупік» зайшов, а не нову кооперативну теорію «винайшов». Так я писав у своїй статті: «Кооперативна

¹⁾ Характеристика Мохором статтів укр. кооперат. думки, ст. 99.

ідеологія П. Мохора вмерла навіть тоді, коли він гадав, що вона досягла найвищого ступня: — вмерла тоді, коли він почав кооперувати, «космос» і далі, це говорить про тупік, в який зайшла кооперативна думка (мохорівська) про вироджування кооперативної теорії, а ніяк не про її «рафінування»¹⁾.

Нікому від того лиха не сталося-б, що П. Мохор в тупік «зайшов, і кооперувати Космос» збирався.

Але-ж в праці П. Мохора від «Балліна до Леніна» стор. 52 — 66 (14 сторінок!) її як «кооперативну думку в часи соціальної революції» продемонстровано.

Ніде при тому не говорено, що це його, П. Мохора «кооперативна думка». Навпаки, читачеві підносять її як кооперативну думку «кращої частини української кооперації». Як-же розуміла тоді кооперацію її гірша частина, коли «краща» до отакого додумалась.

«Всеосяжний кооператизм... Дніпросоюзу... (з а л и ш и в д а л е к о з а с о б о ю підкр. наше німську школу і, взагалі шаблонний кооператизм старих теоретиків кооперації²⁾)» і перейняв, виходить, кооперативну теорію «кооперування космосу» Мохора. Цьому видимо й Харченко перече; бо в нього читаємо: «в сфері кооперативній українські кооператори того часу нічим не відрізнялись од сучасних їм кооператорів всього світу. Рочдельські піонери, Овен, Фур'є, а з учасників Ш. Жід, ось ті шаблі, на яких вони тоді стояли» (Харченко забуває, що й на шаблі «марксівського відношення до кооперації багато українських кооператорів стояло, але забудьмо поки що разом з Харченком про цю «деталь»).

Все ж за Харченком виходить, що «на шаблі» Мохора українська кооперація ніколи не стояла.

І я цей факт, ще раз категорично стверджую. Так в чому-ж річ? Чому-ж тоді, шановний опоненте, махаючи кулаками проти Мохора, ви в мій бік нині трясете? Не страшно, зовсім не страшно, бо це зветься «лама-тись у відчинені двері».

Нехай мені читач пробачить, коли я ще раз повторю свої «пояснення».

Ніколи українська кооперація, ні навіть Дніпросоюз, ні навіть його «мрійники» «на шаблі» мохорівської не стояли. Це насамперед, я й вважав за обов'язок засвідчити перед «молодшим поколінням».

Мені здається, що моєму опонентові треба було або потвердити моє свідчення (що він наче й зробив), або його відкинути. А натомість читач має насолоду слухати в передачі Харченка історію українського народу, кажемо в передачі Харченка, бо всякий читач напевно знає, що історія наша трохи инакше творилась: в усякому разі він знає, що «зріли» ми і «національно» і «соціально» одночасно. Але залишимо на цей раз це оригінальне тлумачення історії, а повернемося до того-ж Мохора (його історії).

Погляньте далі, як еволюціонувала в його тлумаченні українська кооперативна думка.

Коли Туган-Барановський ставши «рішуче на шлях класового розуміння кооперації» прищепив цей погляд і українській кооперації, останній

¹⁾ Червоний Шлях ч. 10, ст. 226.

²⁾ П. Мохор, ст. 62.

довелось «старі твердження кооперативної теорії переглянути і під впливом конкретного життя внести до неї (підкр. моє) момент класовий»¹⁾.

«Отже кооперативна українська думка, як бачимо, в боротьбі з буржуазно-капіталістичним ладом для досягнення «соціально-політичного ефекту» стає на шлях класовий. Селянство й пролетаріят—ось ті творчі сили, які через кооперацію можуть збудувати новий світ»²⁾.

Таке самопізнання української кооперації сталося, як свідчить П. Мохор. р. 1918.

Даймо навіть, що це так, що тільки р. 1918 вона себе класово самопізнала.

Але як могла ця перейнята класовим самопізнання кооперативна думка через 1—1½ роки (а в книжці Мохора через одну сторінку) еволюціонувати до мохорівської метафізичної теорії «Кооперування Космосу?»

Але і це ще не все: послухайте далі: «прорвалась» до Леніна, каже А. Харченко. Від мохорівської теорії прямо до Ленінської. За Мохором це зветься: еволюція.

Про який сорт кооперативів та їх «думок» Ленін в своїй статті сказав «даже прошлого».

Я думаю, що в деяких випадках дуже м'яко сказано.

Здається, що в таку еволюцію сам П. Мохор не вірить, бо сказавши «еволюційний балінізм» переходить (еволюціонує П. В.) «в кооперативний ленінізм», він далі каже, що «між Балінім і Ленінім ціла доба, закінчений цикл»... або «між еволюціонізмом Баліна і революціонізмом Леніна лежить безодня»³⁾. «Толстовець—кооператор стає кооператором-революціонером непротивлення злу заміняється рішучою боротьбою з останнім, боротьбою, що не знає компромісів ні перед чим не спиняється, все нищить. Нищить, бо будує нове».

І все це за Мохором є еволюція.

В житті окремої людини такі «зигзаги» можливі, коли вона з «толстовця-кооператора» стає «кооператор-революціонер» «непротивленство злу» заміняє «рішучою боротьбою з останнім» і т. д.

Але ледве чи йшла такими шляхами думка української (і всякої) кооперації, бо єй була кооперація Толстого-Балліна, і є кооперація Леніна. Це дві різні ідеології.

І ніякої прямої між Баллінім та Ленінім проводити не можна, бо непотрібна-б тоді була, а ні «рішуча боротьба» «без компромісів» не треба-б тоді «нищити» старого, щоб будувати нове.

Прийнявши до уваги фактичний матеріал з історії української кооперації, який подає Мохор, я й сказав у своїй статті, що не еволюцію пережила українська кооперація у 1920 р., а ломку⁴⁾ і во всякому разі було зломлено метафізичну теорію Мохора.

А при цій нагоді я висловив і свою думку, що розглядати розвиток кооперативної думки (всякої, а втім числі, й української), треба якось безпереривно, одноціле, е взагалі помилковим,

1) Там же, ст. 49.

2) Те-ж, ст. 50.

3) Мохор, ст. 98.

4) Декрет 20 березня 1919 р.

бо користуючись такою методою проведеш чого доброго одну просту лінію не тільки од Мохора до Леніна, а й від Мохора до Почаївської Лаври.

А. Харченко теж скористувався цією нагодою «і випалив» свої знання історії української.

Тут я залишаю місце історикам дати оцінку такого розуміння історії, але одної «деталі» не можуть обійти мовчанням — це «триста років».

Мені здається, що ці, перейняті трагізмом слова, не варто тріпати даремно та ялозити при всякій і непотрібній нагоді.

І зовсім за непотрібне вважаю відповідати на ті місця в листі мого опоненту, де він перейшовши на дешевенький та брудненький тон, присвячує видимо ті строки характеристиці своєї власної персони — то справа його власна.

К. П. КОПЕРЖИНСЬКИЙ

Питання про наукову постановку справи вивчення побуту та її практичне значіння. *)

Здається, немає тепер школи, клубу, де-б не ставилося питання про студіювання побуту.

З легкої руки т. Троцького багато авторів, маючи часом значну, часом, і це найчастіше, малу, ерудицію, на свій страх і совість приступили до дослідження побуту.

Цілком правдива є та думка, що зміни в економічній базі нашої доби до того значні, що ми можемо й навіть повинні руба поставити питання про перетрушення старого барахла, про революціонізацію побуту. Наскрізь консервативний старий побут, цей заялозений та потертий одяг—шати нашого поступування, нашого життя, дійсно тягне визволену думку назад, перешкоджає їй прискореним темпом рушати наперед. Революційна, комуністична ідеологія якось почуває себе ніякого поряд з звичайними у нашій житті архаїзмами: образами у кутках хати, заговорними формулами шептухи, очайдушною роботою бабів-сповитух то що.

Гасло революціонізації побуту штовхнуло думку відшукати нові способи оправаджувати важливі в житті людини моменти як от народження, одруження.

Одні вважали за доцільне перекинути місток від старого до нового, погодити стару побутову форму, пройнявши її новою революційною ідеологією. Так ось на Україні ми бачимо оправадження «зорин», червоного шлюбу то-що. Замість старих колядок пропонується співати нові—революційні: видано навіть особну брошуру революційних колядок та щедрівок.

Другі, навпаки, забрали непримирену позицію, цілком відкидаючи старий архаїчний побут, та й не тільки старий, а й новий.

В недавній виданій книжці І. Ільїнського «Право й быт» (Ленинград—Москва, 1925) читаємо такий висновок.—Боротьби за перетворення побуту виливається... майже цілком в боротьба проти побуту, яко сукупности застиглих рис суспільного порядку споживання, ізольованих і незалежних від соціально-господарського прогресу. Для того кожна спроба будувати безпосередньо новий побут є реакційна з боку найглибшої своєї сутности, яку-хоч яку яскраво-революційну закраску їй надається. Можна тисячу разів замінити хрестини на октябрини або замість образів вішати на покуті портрети вождів революції. На початку це видаватиметься актом сміливості, що розбиває упередження але потім—скоро підпорядкується загальним законам, які викликають закростеніння побуту».

*) Друкується в порядку постановки питання. *Ред.*

Розцвіт соціалізму, каже автор, знищить господарську базу, на якій зростають «непривабливі побутові надбудови – домашнє господарство. Схема: домашнє господарство – споживання, замкнута сім'я – консерватизм – повинна уступити місце другій: суспільне господарство і споживання – людська солідарність – замість родинного гуртка; революційна творчість ані на хвилю неспинена – замість закріплених форм побуту».

Цитованого автора, який своїм висновку передпослав цілу низку розумувань політико-економічного характеру, треба розуміти очевидячки так, що нам – взагалі ніякого побуту не треба. Адже там, де є побут, там консерватизм! Нам, мовляв, треба дбати не про побут, а про негасимий поступ революційної творчости!

Читач певне почував, що розумування завели так автора як і нас до «тупика». Гасло – «не треба ніякого побуту» (такий зміст тверджень) «за волосся» притягнуте до передумов.

Адже-ж була база – був побут.

Змінилася база – зміниться побут, як надбудова. Здається – ясно. Але в І. Ільїнського – висновок: геть побут. Наче-б то можливе життя – без побуту?!

Немає нічого легшого від голої негачії. Ледача людська думка знаходить під її покровом найзручніший привід до байдужости, до олімпійського спокою там, де потребується її чинність та чутливасторожність.

Навіть коли-б ми захотіли зрозуміти негачію автора, як похід тільки проти старого побуту та сурогатів нового, то й тоді затвердженнями його криється обмаль рації. Залежить це від поверховости та дилетантизму підступу І. Ільїнського до питання про побут.

Цей погляд наш з'ясуємо докладніше.

Нам видавалося-б за доцільне ще раз звернути увагу на потребу науково підійти до справи, бо тільки тоді матимемо підставу до правдивої і серйозної лінії практичної поведінки в справі побуту.

Прогалина у всіх відомих нам сучасних спробах висвітлити побут¹⁾ полягає в тому, що в них відчувається слабке уґрунтування й знання самих фактів побуту у всій їх цілокупності та слабкість теоретичного апарату до їх тлумачення.

Ми занадто закохані в простих геометричних схемах, занадто безпечні в скоростиглих висновках і лінуємося заглядати до студій своїх попередників, і тому робимо несподівані відкриття, топчемося на місці й переливаємо з пустого в порожнє, коли логіка велить скористати досвід поколінь.

Врешті останніми часами помічається деякий перелом у наших пошукуваннях. Маємо на увазі таке з'явище, як 1-ий том «Іст. укр. письменства» Мих. Грушевського, видання перекладу на московську мову книжки Фразера («Аттис»), перевидання книжки Шурца, Вундта («Мир и религия»).

Не будучи марксистами, такі автори, як Вундт, Фразер, переконані силою самих фактів, наближалися до матеріалістичного тлумачення з'явищ побуту та обрядовости, стояли на економічно-соціологічному ґрунті.

Переклади, досить правда запізнені й досить іще поодинокі (та й то тільки мовою російською), утворюють наукове оточення, збуджують

¹⁾ Див. зб. «Культура и быт». Сб. статей под ред. коллегии научн. сотр. при Ц. К. Пролеткульта. М. 1924; Очерки быта крестьянской молодежи 1924 і др.

думку, настроюючи її на свідоме відповідальності наукової роботи дослідження.

Ми вважаємо за неминуче потрібне серйозне студювання, принаймні оснiвних праць з мітології, первісного мистецтва, соціології, історії первісної релігії для тих особливо осіб, які беруть на себе відповідальну справу писати про побут або керувати робітничим чи яким іншим гуртком вивчати побут.

Лише самостійне заглиблення, ґрунтовне ознайомлення з станом науки дасть в руки зацікавленого цим питанням методологічні основи для правильної установки спостереження, його фіксації.

Адже найперший крок всякого досліду є констатування та подання до відома самого факту.

Коли факт буде описано неправдиво, коли від спостерегача укриється присутність його за другорядними прикметами,—річ ясна—для науки в такому описові буде мало поживи. В нас було немало етнографічних або взагалі журналів, які давали на своїх сторінках місце спостереженням на побуті. Але, на жаль, значний відсоток, часом навіть більшина описів тої чи іншої галузи побуту, дослідник повинен просто відкинути або хіба лише з метою статистичною використати.

Наука нашого часу, соціологія людського суспільства ставить перед описувачем такі серйозні вимоги, що для простого навіть констатування фактів обмаль буде одної письменности або скромного запасу сільського вчителя, коли цей запас не поповниться низкою практично-теоретичних занять підчас літніх вакацій.

Щоби не обвинуватили нас у бездовідності, наведемо кілька прикладів.

Два роки тому ми займалися вивченням української весняної та різдвяної обрядовости. І ось ми знаходили в численних друкованих замітках велику силу голого пісенного матеріалу—гайок, колядок, щедрівок, меланочних пісень при водженні кози. Виховані на хрестоматіях, які залюбки уміщали завжди народні пісні, російські та українські спостерегачі забували важливу річ: подати, при яких умовах те чи інше співається та що підчас цих співів робиться, який обряд виконується, які рухи рук, тіла, які чинності взагалі випереджають та закінчують і супроводять той чи інший елемент побуту,—важливо-ж це через те, що обряд—старший за пісню. Тематика пісні еволюціонувала, набирала нових і нових мотивів з бігом часу, зі зміною соціально-економічних умов. Що-ж до обряду, то він залишався, неохоче і поволі піддаючись розкладові: елементи обряду то тут, то там збереглися в своїй первісній формі, навіть коли забули вже зміст—мета обрядових чинностей. І ось допитливому дослідникові треба за допомогою цілого ряду порівняно-історичних дослідів, за допомогою рівноставлення матеріалу різних народів збирати ці елементи, виколупувати окрушини, для того щоби получить підставу для обґрунтованих висновків соціологічного характеру, щоби гіпотетичного побудувати ті сходи якими ішов розвиток того чи іншого обряду, тої чи іншої обрядовости, щоби накреслити контури поодинокого щабля цієї еволюції щабля надбудови над певною економічною господарською базою, яка еволюціонує цілий час і утворює низку змін в обумовлених нею з'явищах.

Обряд зв'язує, обряд береже також і пісенний лад. Ось через що обрядова поезія зберегла найбільше архаїчних моментів у своїй структурі.

1921—22 р.р., керуючи заняттями школи для дорослих в однім із провінційальних міст Правобережжя, ми інструктували учнів селян що до записування побуту українського села. Результати цієї колективної роботи, зібраної нами в цілком готовий до друку збірничок (який однак ми взяли назад з Всеукр. Держ. видавн. у Києві, яке відтягало справу надрукування) є надзвичайно цікавий свідок перейдених років. З цих матеріалів наочно видно, як консервативний побут поволі уступає перед подіями часу; і ще раз можна переконатися в тому, що консервативна гушавина, яка звязує по руках і ногах розум мешканця села цілим конгломератом пережитків минулого, слабо піддається впливові навіть такого надзвичайного вибуху, революції, який стався у наші часи.

Так ось обряд, чинності, які тримають у своїх пружних формах побут, як раз те оснівне, що соціологові дає до рук засіб викрити, здавалося-б незримі, навіки втрачені напластовання,—часто-густо цілком обминали записувачі. Хотілося-б застерегти, щоби в довгожданих майбутніх публікаціях нашого часу подібних хиб уникалося.

Ще один приклад. Вивчаючи українську робітничу пісню, пісню робітників та робітниць-женців, ми, перечитали десятки українських записів пісень, зазнайомилися з аналогічним сербським, польським, чеським, болгарським і инш. матеріалом. Коли ж ми задали собі питання про взаємини поміж ритмом пісні, й ритмом праці яку пісня супроводить, то на це ґрунтовно при вивченні української робітничої пісні питання, змогли знайти хіба один-два натяки у цілім матеріалі різними мовами писанім про різні слов'янські народи.

Правдивіше установити спостереження часто-густо допомагають програми до запису. Однак, розпорошені по багатьох виданнях, вони мало приступні зацікавленим та й до того деякі з них вже застарілися.

Велика шкода для справи вивчення побуту буває від анархічних спроб скласти програми, коли за це беруться особи мало тямущі, які не узявляють досвіду минулого і повноти завдань наукових.

Через поганий «вопросник» важка праця збирати побутовий матеріал дає менше наслідків, ніж це сподівано.

Так ось — щонедавно вийшла російська книжка: «Очерки быта деревенской молодежи. Новая Москва. 1924». Прикладений до цього збірника «вопросник» робить для нас цілком ясним, через що в цьому, все таки корисному збірничку, в тіні стоїть обряд, через що не висвітлено важливі побутові риси.

Гадаємо, що вже й цих прикладів задосить буде для того, щоби ілюструвати вагу й відповідальність завдання що до констатування факту, цього, говоримо, першого кроку, без якого не можна побудувати жадних, ні теоретичних, ні практичних висновків. Ми повинні вжити цілого ряду заходів до того, щоби описи побуту, яких у ближчому часі сподіваємося, були конче наукові. Науковий опис—вже містить у собі елементи досліду. Адже в нім відбивається свідомість поставлених суспільством і наукою вимог!

На Москівщині, як відомо, існує вже кілька років Російський Географічний Інститут, який плекає в своїх мурах науку дійсно-наукового описування побуту населення різних народів, знакомлячи з етнографією та її завданнями, які розуміється тут в найширшому змісті поняття.

Своєчасно було-б організувати подібну інституцію й на Україні. Побут сучасної України являє собою такий складний конгломерат

наверстувань різних епох, містить таку силу цікавих елементів в з'осередженні яких, немов-би у дзеркалі, відбивається ціла наша минувшина, що вивчення його в найширших розмірах становить одну з найперших завдань, Німецький дослідник з заздрістю мусить дивитися на Україну, бо те, що в німців залишилося в споминах лише, у нас на Україні бутує в архаїчному вигляді. Трактор і електрофікація, американська машина і авіація безперечно зліквідують пережитки побуту і в нас і таким чином ми зможемо втратити не використавши його попереду, цікавий не тільки для соціології Українського народу, але й взагалі для соціології—матеріал.

З другого-ж боку, не знаючи добре культури й побуту нашого села, ми позбавлені будемо змоги революційно впливати на старий побут, будемо що-разу робити помилки, неощадно й без наслідків витрачаючи свої сили.

Згаданий у нас збірничок «Очерки быта деревенской молодежи» змушує нас нагадати надзвичайно важливий момент фіксації побуту—безсторонність».

На жаль спостерігачі завжди в цьому погіршали. Римські й грецькі спостерігачі, описуючи побут чужих для них народів, мимо волі приписували їм свої власні погляди. Польські ранні спостерегачі (Pretorius, Zasicki) (і др.) захоплені замилюванням до майстерности та художности опису так прикрашували, напр. литовську обрядовість, що вченим доводиться десятиліттями розплутувати вузли, виділювати правдиве від брехливого. Перейняті ідеалізмом та романтикою пізніші записувачі та описувачі побуту утворювали в своїй фантазії цілий пантеон богів та мітологічних вірувань там де цього нічого немає. Вони були під впливом шкільної науки про мітологію Риму, Єгипту, Греччини.

Вони спрощували справу, підводячи з'явища під вже готову схему, вивчену на шкільній лаві.

В названому збірничку ми, напр., вичитали що майже вся сільська молодь—безрелігійна! Ми цілком розуміємо автора, якому хотілося-б, щоби так власне було,—але ми не настільки вже зле знаємо економічну господарську сторону життя села, щоби робити такий простий і легкий висновок.

Ще не переведено в життя електрифікації, ще немає тракторів, ще мало залізниць, а молодь вже нерелігійна. Чи не порадять шановні й безпечні автори припинити в своїй місцевості антирелігійну пропаганду? Нащо, мовляв, даремно витрачати гроші, коли релігія вже зникла!

Ледачий розум спостерігача полінувався сягнути глибини психології народньої свідомости, скинути з очей своїх полуду «наївного реалізму», звичку мандрувати «по верхах».

Безперечно віра, особливо в молоді, похитнулася, але має місце двоєвір'я, навіть, і завдання дослідника-спостерегача є не критися за готовим і принесеним з міста висновком, а придивитися ближче, двічі, двісті разів перевірити самого себе.

Читач певне помітив, що досі йшла мова переважно про побут села. І це не випадково. Бо, коли-б ми захотіли як слід зрозуміти структуру побуту українського або російського робітництва,—без села не обійтися. Адже ми вже досить добре знаємо історію утворення нашої робітничої класи, щоби сумніватися в звязку робітничого побуту з сільським.

Та й наші українські міста тепер—що вони собою являють, як не здебільшого великі села, з городом коло хати, з полем тут же близько, яке оброблює крайний городянин. Наш український робітник з якої-небудь

маківської чи фастівської цукроварні, брат і батько якого ходять коло поля і худоби, щойно починає звикати до синьої блузи!

З праці проф. Б. Л. Богаєвського про «Земледельческую религию Афин» (П-град. 1916) і других, переважно німецьких, з праці Анічкова «Язычество и древняя Русь» наочно видно, що вже тисячоліття назад релігійна свідомість міста мала свої особливі прикмети порівняно з сільського. Протягом європейської історії світовідчування людини міста й людини села все більше та більше розщеплювалося залежно від господарських причин. Але, коли для давніших часів, почасти за браком джерел, цю різницю виявити важко, то тепер вона впадає на очі сама собою.

Поставивши своїм завданням зреволюціонувати побут робітництва, ми, порівняно з селянським, зробили далеко більше що до його вивчення та можливого керування й виправлення лінії комунізації робітничого побуту.

Найбільше й найкрайше джерело до вивчення сучасного робітничого побуту, є той неоцінний скарб, який розпорошено в стінних газетах в першу чергу і лише потім у друку. Інтимний характер, умови, в яких пишеться стінні газети, роблять їх найкращим документом, де відбивається справжній, мало прикрашений і ідеалізований побут робітничої класи. Судимо, в данім разі не з українських, а з російських газет Ленінграду, які обслуговують робітничі квартали.

Звичайно, ми й тут могли-б ще побажати багато кращого що до фіксації побутового матеріялу. Інтелігентний російський етнограф-вчений ще якось і досі не зібрався серйозно вирушити з експедицією на тутешні фабрики та заводи, хоч експедиція у Північний Крижаний океан йому не видається ні важкою, ні небезпечною.

Так часто буває.—Ми добре знаємо те, що робиться десь на мало-відомім острові Америки, знаємо подробиці життя якогось тамтешнього дикунського народу, а те, що є перед очима, на віддаленні одної трамвайної станції—по-за сферою нашого спостереження. І ось треба буде колись важких зусиль для того, щоби за тими даними, які подають самоуки, реконструвати картину робітничого побуту, уживаючи складаних методів,—і власне з-за того, що в свій час не ставиться справ науково.

Не ставлячи собі тепер завдання подати програм роботи до констатування побутового матеріялу—це мусить бути переведено відповідними науковими силами—колективно,—хотіли-б ми звернути увагу на два боки справи.

Нам потрібний—по-перше, загальний, синтетичний огляд цілого укладу побуту даного села, даної фабрики, бо тільки на ґрунті такої масової фіксації елементів побуту висувається наперед так-би мовити питома вага кожного поодинокого елементу, тло, на яким він квітне, занепадає, взагалі живе.

Два випадки «зорин» на сто «христин» говорять про інше, ніж сто «зорин» при двох хрестинах.

Коли до шептухи звертається неписьмена баба—це одно, коли-ж до неї йде, як це буває на Овруччині (К. Червяк), член лікарського персоналу—це щось інакше. «Облік» фактів у цілому, те їх застосування, яке часами межує з працею та творчою інтуїцією митця-письменника, який і описує і тут-же мережить малюнки, фотографує, міряє і збирає колекції,—це один бік роботи. Друге, що нам потрібно—це опис, фіксація поодиноких елементів побуту. Однак, усе це, як ми вже зауважили, є тільки перший крок на шляху вивчення побуту.

Російський Географічний Інститут, про, про який ми вище казали, на жаль здебільшого обмежується на цім. Але ми не знаємо, чого це власне справа дослідження слов'янського побуту повинна бути якимсь історичним привілеєм німців, французів та англійців—Мангардта, Вундта, Бразера і інших. Не знаючи гаразд російської та української мови, ці великі вчені раз-у-раз робили помилки в судженнях про слов'янський матеріал і, що найважливіше, просте узгляднювали даних російської та української етнографії.

Одна з істотних завдань нашого пореволюційного часу, який відкриває для науки широкі перспективи, що не стояли в такій широті ні перед одним народом світу, є оволодіти теоретичним апаратом перше від усього німецьких та англійських вчених, внести відповідний коректив соціально економічного характеру в студії таких велетнів науки, як В. Вундт, посунути науку наперед, скориставши ті великі можливості, які криються коло нас, в нас самих, зокрема на Україні.

Сумне враження справляють деякі статті псевдонаукового характеру, в яких автори взявши за основу елементарну схему—натуральне господарство, торговельний капіталізм, промисловий капіталізм та домішавши до звичних уже шкільних формул кілька цитат з випадково відомої студії про сім'ю і власність,—пробують будувати наче-б то марксистське тлумачення.

Встидалися-б пам'яті Маркса, Енгельса, Леніна, які, беручись до дослідження того чи іншого питання відчували повну відповідальність вченого перед людством, обережно із величезної ерудицією, а разом із тим сміливо й поривчасто йшли наперед, одночасно свідомі того, що дане питання можна посунути в дослідженні ще далі, волаючи до самодіяльності й творчої роботи читача (Енгельс. Антиджурі).

Українська наука мало ще має дослідів, про які йде мова, «Народня поезія» М. Грушевського (1-ий т. «Іст. Укр. письменства») є чи не єдиний у нас приклад твору наукового, який стоїть на височині сучасних вимог і разом з тим ставить питання, кличе нове покоління вчених до роботи.

Більше має Росія де поодинокі питання, як заговори (Б. Познанський), весіння обрядовість (Анічков) мали своїх дослідників (не згадуємо вже таких велетнів, як О. Веселовський).

Однак, про таку широку постановку справи, яку колись загадували Афанасьєв, Потебня, Веселовський, Анічків, Богаєвський, в останніх часах щось—не чути.

Відновлення інтересу до побуту дозволяє надіятися, що наукова продукція що до нього відновиться і забере належне їй місце зокрема на Україні.

Залишаючи за собою право колись докладніше поговорити про незацеплені питання, повертаємося тепер до першого практичного питання,—що робити з старим побутом.

Не погоджуючись з думкою про доцільність безоговорочного осудження старого побуту наведемо для доказу свого положення приклади.

В побуті українського населення буває традиція лікування домашніми засобами, за допомогою різного коріння, напоїв, спецій. Річ звичайна—багато тут зобобонів, але легко сказати, що забобони й вигадки все. Фахівці—природники, виучуючи народні засоби лікування в деяких з них знаходять справді дуже помічні, які таким чином можуть увійти в медичну практику.

Бачимо отож, що досвід народній—не одна лише забобонність.

Законодавець-правник, коли він хоче бути близьким до народніх потреб, мусить рахуватися з звичайовим правом, без потреби не псуючи ті колективістичні поняття, які без шкоди можуть жити й за наших часів.

Багато після революції говорилося про кончу потребу перейти до колективістичного способу сільського господарства; Україну обсаджено цілим рядом зразкових комунальних колективів. В деяких випадках маємо наслідки позитивні, в багатьох терпимо, невдачу.

Однак дослідження побуту населення України, як нам здається, могло-б скорегувати поступування влади на місцях що до цього.

Мало хто звернув увагу на те, що на Україні всюди майже є давній, заповіданий ще старшою добою звичай колективістичного виконання господарської праці. Маємо на увазі т. зв. толоки на побудування хати, на лушення кукурудзи, на вожання гною на поле, на виріб полотна, на збір урожаю. До праці збираються сусіди та знакомі, проводиться вона з піснями та жартами, безплатно, за одні музики й рясне почастування. Такі самі громадські, колективістичного характеру господарські роботи були в сербів (Мове), болгар (тлака), чехів, поляків (tloka), білорусинів (талака), великоросів (полючь, толока), литовців (talkos) і в західніх народів (німців, французів і інших).

Така форма сільсько-господарської праці своїм вихідним пунктом упирається ще в часи єдності слов'янських народів, може навіть індоевропейських. Надзвичайно цікаво на підставі порівняльних даних стежити за тим, як толочна праця еволюціонувала від родового побуту до нашого часу, пристосовуючись до різних економічно господарських ступнів, переходних людством.

Ми розуміємо, що для польського пана є цілком байдуже—використовувати толоки з ідейними намірами соціалістичної політики. Пан цей використовує й використовував їх з одною метою—примусити «хлопа» охочіше й за дурничу виконати обробку поля.

Але для нас є конче потрібно, йдучи від конкретних даних і умов життя народу українського, зробити практичні заходи, які-б дійсно зрушили з мертвої точки важливу справу.

Гасло нашого часу «лицем до села» мусить бути в першій мірі переведено в життя на господарському фронті.

Ми звикли скаргитися на індивідуалістичну, власницьку психологію й звички селянина, але за цими скаргами без уваги залишаємо колективістичну стихію, що безперечно в ній живе і мусить підбадьорювати нас надіями на успішність заходів, коли їх буде пристосовано до умов місця й часу.

Вмить перетворити психологію селянської маси, коли так повільно йде європеїзація сільського господарства, коли натуральне господарство ще далеко не пережито форма,—не можливо.

Ось тому то ми мало віри ймемо тим, хто каже, що треба ставиться суворо до всяких побутових форм.

Роблячи такий обережний висновок, хотіли-б звернути увагу на ще одну річ. Деякі ніяковіють на наших зоринах червоних шлюбах то-що. Нічого цього—не треба, мовляв, революціонерів.

Тут звернемо увагу ось на що.

Вся наша річна й родинна обрядовість пережила, сказати-б, дві добі. Перша—доестетична, коли головний стимул до її підтримання було прагнення за допомогою певних обрядових чинностей викликати бажане для селянина—напр., врожай, щастя й багатство для тих, хто вступає в шлюб. Друга—естетична.

В цій добі до попереднього мотиву домішується, підсилюється, квітне суто-естетичний мотив—бажання розважитися, повеселитися, дати вихід накопиченій енергії.

Оця театральність є той чинник, який зберігає обрядовість навіть там, де магічна основа її почала розкладатися, відступила на другорядне місце.

Ясно, що коли ми зразу не можемо пересадити на село багату культуру мистецьку міста, не можемо наблизити її до сільської психології, годі думати про знищення всякої обрядовості, навіть червоних зорин.

Місто—має свою урочисту обрядовість у формі сучасних першомайських походів, урочистих мітингів, плакатів, прикрашених бюстами та прапорами сцен то-що.

Матиме її й наше село.

В сучаснім червоному обтинковім обряді, з плетенням вінка, урочистім несенням його до села, перед хату, з промовою до господаря й урочистим прийняттям вінка, ви побачите архаїчну форму усталеного в віках обряду: «Червоне», «червоний» елемент цього обряду здебільшого полягає тільки в революційних піснях, які мають рівноправе або й переважне місце порівняно з старими.

Старовинну форму обрядовості пізнаєте ви також в сучаснім червоному колядовім поході—з червоними колядками та щедрівками.

В коммольським вуличнім поході з хламидою на проводиреві і хором співаків—ви пізнаєте форму церковного походу.

В «зоринах»—копію з міського мітингу.

Може дещо в цьому—зайве, але багато потрібне й мусить далі отримати розвиток в бік театралізації, бо потяг до театралізації викоренити не можна. Його можна лише вдовольнити—справжнім театром, виставкою, співами й іншими подібними засобами.

В цім, на нашу думку, й полягає значіння нової радянської обрядовості, яку теж треба виучувати й досліджувати, як цікавий матеріал сучасності.

Є ще один момент, який виникає в зв'язку з вивченням побуту українського народу.

Багато тепер говорять про наукове з'ясування (з метою антирелігійною) історії релігії.

Але-ж історія обрядовості, як один із елементів побуту, при сучаснім стані науки, щільно сполучається з історією релігії. Щоби переконатися в цьому зверніться до названих авторів.

Коли-ж ми хочемо дати народові правдивий погляд на релігію, погляд заснований на наукових даних, то чи не краще важкі теоретичні міркування ілюструвати на близькій відомо матеріалі, таким багатим на факти, таким різнобарвним і високовартним.

Проф. А. Н. ЩУКАРІВ

Процес думання й його механізація. *)

(ЛОГІЧНА МАШИНА ДЖИВОНСА)

Людська думка й той механізм або процес, що за його допомогою вона досягає своїх наслідків, має інтерес за-для самої думки. Як відбувається процес думання? Які його частини, їх взаємовідносини? Й також яка участь їхня у процесі пізнання природи?

Процес людської думки (можливо й грубо) розподіляється на три частини, або стадії. Перша стадія це утворення поняття підтвердження або прийняття того, що якийсь зовнішній образ є, наприклад, стіл, інакше кажучи, це є твердження того, що якась сума наших відчущань може бути об'єднана в якийсь комплекс, що відзначається постійністю й тому ми його зовемо стіл.

Друга стадія думки—сполучення поняттів одно з одним, що ми зовемо міркуванням.

Ця стадія дає нам змогу бачити якийсь зв'язок між двома або кількома відчущаннями, що раніше були одержані окремо, а тепер з'єднуються вкупі. Наприклад, ми маємо два відокремлених образи стола й твердості. Тепер виявляється (це по суті спроба), що поняття стіл і поняття твердість повинні або можуть бути об'єднані вкупі: стіл твердий, або стіл є предмет твердий.

Провести гостро відзначену межу між поняттями та міркуваннями дуже важко. Через те, що підчас утворення будь-якого поняття виявляється деяка постійність у сполучі певних ознак, що утворюють собою поняття, то багато логиків та математиків (напр. Рессель) вважають, що всяке поняття вже є міркування.

Інші кажуть, що міркування є не що інше, як викриття змісту поняття. В процесі утворення міркування та поняття є безперечно щось загальне, але твердження, що всяке міркування є в дійності виявлення поняття, неправдиве, або точніше його можна прикладати лише до дуже простих, цеб-то звичайних міркувань. Наприклад, міркування про те, що гострим ножом можна обрізатися, можна й розглядати й як виявлення властивостей гострого ножа, в ньому присутніх, які, справді, ввійдуть до складу самого поняття про гострий ніж, але раніше ми їх, чомусь, не помічали. Але таке, наприклад, міркування: рух подвійних зірок відбувається за законом площів Кеплера, очевидно, не можна вважати як

*) Заперечуючи «спрощувальну» тенденцію автора на основах «Логіки» будувати загальнофілософські висновки, редакція проте вважає потрібним подати до уваги своїх читачів цю статтю, як цікаву спробу викрити, «оголити» механізм людського думання. *Ред.*

виявлення змісту поняття про подвійну зірку. Це наслідок великих і тяжких спостережень. І зовсім не обов'язково, щоб подвійні зірки рухалися неодмінно за законом Кеплера. Коли-б цього не було, то це просто визначало-б, що закон Ньютонового тяжіння не поширюється на ці віддалені тіла.

Третя стадія, або третя частина процесу думки є так званий розумовий висновок «силогізм», або висновок, що дозволяє із двох міркувань виводити третє.

Звичайне людське розуміння цінує ці три частини або стадії думання таким чином. За найвищу або найкоштовну воно визнає третю частину, цеб-то розумовий висновок. Дійсно, тут ніби якимсь дивом із двох міркувань, або спостережень, виводиться нове третє, що про нього без будь-якої спроби кажуть, що воно обов'язково мусить бути.

Дикун або дитина вбачають у цьому якомусь віщування й коли їм кажуть, що через те, що людське тіло являє гарний провідник електрики, то дотик до провідника з течією високого напруження повинен викликати неприємне почуття скорочення м'яснів, то вони всміхаються й проте займають провод.

На другому не такому важливому місці звичайне «розуміння» ставить міркування, що його досвідного характеру. здається, ніхто не відкидає.

На останьому місці ставиться звичайно поняття, що в аналізі його походження звичайна думка не виходить і що його багато людей визнає, як за щось дане. А справді розпорядок цінності окремих стадій людської думки цілком зворотний.

За найменше цінний або краще найменше тяжкий в розумінні процесу його утворення, треба визнати, якраз саме розумовий висновок, на середньому місці лишилось міркування й на першому місці треба поставити поняття й процес його утворення.

Чому це так—це говорить процес утворення понять.

В чому-ж полягає цей процес? Він полягає в дійсності в тому, що людський розум або погляд спостерігає, що низка якихсь ознак, окремих сприйнять та відчужень, що одержуються ним від зовнішнього світу, утворює якомусь постійне «щось», якийсь постійний комплекс, що зветься певним ім'ям, певним предметом. Процес «зауваження» це один із найважливіших процесів. Він—підвалина всякого знання. Знати і знайти в природі щось нове це майже теж-саме, що помітити. Труднощі процесу зауваження досить відомі з звичайної практики. Можна йноді годинами шукати ту річ, що стоїть на столі для писання, перед очима людини, що на неї однак випадково вона не звертає уваги, випадково не помічає. Щоб виразніше зрозуміти труднощі процесу утворення понять наведемо декілька історичних прикладів утворення нових понять. Пітагор був один з перших математиків, що помітив іраціональність відношення діагоналі до боку квадрата. Від був так вражений цим викриттям, що, як говорить легенда, до кінця свого життя таїв його й лише перед смертю викрив його найближчим своїм учням. Поняття про іраціональність геометричних відносин й до цього часу одне із найтяжчих понять знання й оброкою його цікавились такі великі математики, як Дедекінд та інші. Поняття про безмежно малі величини в межах відношень мінливих величин, що становить основу сучасного вираховування безмежно малих, було заведено в науці Лейбницею

і зокрема Ньютоном. Воно являло й до цього часу являє великі труднощі для його засвоєння. Поняття про енергію, що дуже широко розповсюджено нині не тільки в науці, але в звичайнім житті, стало вживатися лише за 40 років минулого сторіччя. Воно ввійшло не відразу й фундатори науки про енергію: Гельмгольц та Роберт Майер, обидва однаково змішували її спочатку з поняттям про силу, від якого воно глибоко відрізняється. Поняття ентропії було введено в науці Клаузіусом у 50 роках минулого сторіччя. Воно лишалося до великої міри невиразним аж до останніх років, коли Больцман дав йому де-яке пояснення, як поняття про найімовірніший стан.

Так поволі й поступовно утворюються нові поняття. Вони мають свій зріст і своє життя. Щоби їх викрити або встановити потрібне дуже велике напруження уваги.

Перший момент людського знання є таким чином найважчий. До деякої міри схематично його можна уявити так. Перед людським поглядом дано всю суму всіх явищ і становищ світу й перше завдання розуму, що пізнає, розподілити світ на окремі предмети. Коли цю стадію пройдено, робота надалі йде вже трохи легше. Ввесь хаос вражінь розбито на мале число стійких груп-понять, або предметів і завдання розуму, що пізнає полягає вже в тім, щоб відшукувати деякі постійні сполучення між цими окремими поняттями.

Ця робота другого рангу, хоча-б вона була поважна, може утворитись у багатьох випадках уже механічно. Й дійсно, для того, щоб, наприклад, скласти міркування про прикладання закону Кеплера до руху подвійних зірок, треба, щоб у нас були спостереження над ними та цифри, в певний спосіб їх підрахувати й закон площів Кеплера одержиться сам собою. Трохи важче питання про те, поміж якими величинами, або поняттями «треба» шукати взаємин. Це в дійсності й є той творчий момент, який полягає в міркуванні, бо й не можна-ж шукати взаємин між всіма довільними величинами, на це не вистачало-б і людського життя.

Механізацію розшукування взаємин між такими величинами, поміж якими можна припускати деякі взаємини, до цього часу доведено до високого щабля досконалости. Ту чи іншу періодичну мінливість багатьох величин нині можна одержати вже не людськими спостереженнями, але за допомогою так званого самописного приладдя, яке реєструє з бігом часу зміну даної величини. Звичайно, такі записи одержується у вигляді кривих на барабанах, які розмірно обертаються, або циліндрах і для виводу деякої закономірности досить просто зняти папірця з такою кривою з барабану й подивитись. Закономірність буде видно саму по собі.

Завдання сучасної думки є не стільки встановити ці закономірности, скільки спростити їх, розкласти такі криві, зняті з барабанів, які звичайно мають дуже складний вигляд, на деякі простіші, або елементарні криві або закономірність. Встановити ці прості елементарні, хоча-б і не точні, а лише наближні закономірности, важливо для нас тому, що лише це дасть нам змогу наближати закономірности одну до однієї, знаходити загальніші закони явищ, або кажучи звичайною мовою, давати пояснення звиня, природи: будувати наше світорозуміння.

Остання з мисленних операцій; складання висновку з двох або декількох міркувань є вже цілком механічна операція, яка не має в собі

ніякого творчого елементу. Цей факт помітили ще в давню давнину: Арістотель був перший дослідник, що спробував по-перше, сполучити всю різноманітність видів силогізму до трьох оснівних форм, по-друге, схематизувати процес розумового висновку тим, що він почав зазначати поняття, які ввійдуть в окремі міркування за допомогою великих літер грецької абетки. Гален, другий із грецьких мислителів додав до трьох арістотелевих форм розумових висновків ще четверту й ці чотири види силогізму існували до останнього часу.

Механічний характер силогізму був відомий і в середні віки й середньовічні логіки або схоластики пильно його розвивали, вигадуючи окремі правила й вірші, які полегшували запам'ятати окремі випадки силогізму.

Кажуть, що у єврейських схоластиків існували навіть деякі способи робити розумові висновки, користуючись пучками руки. Це можливо, коли взяти на увагу, що й нині методи помноження на пучках

Питання про таку механізацію процесу розумового висновку лишилося одначе одвертим аж до 1870 року минулого сторіччя, коли англійський математик і логик Дживонс зробив першу серйозну спробу передати процес розумового висновку за допомогою машини.

Цю статтю й присвячується описові цього цікавого приладдя з невеликими змінами, що належать авторові цієї статті.

Два слова дозволяю собі сказати з приводу походження цих змін.

В 90-х роках минулого сторіччя один з російських «любителей», почесний доктор хемії Харківського Університету П. Д. Хрущів, який в той час жив у Москві, зацікавився машиною Дживонса и звернувся до проф. Лугініна, в якого я був тоді за асистента, прохаючи показати йому механіка, що зміг-би зробити йому це приладдя за рисунком Дживонса. Ми вказали йому механіка й спільними зусиллями допомагали збудувати приладдя, яке проф. Хрущів демонстрував на прилюдній лекції. Але через те, що в описі Дживонса було декілька недоговорених місць, а почасти й тому, що спроектоване приладдя взагалі було недосконале, модель збудовано Хрущовим ледви-ледви працювала й після своєї лекції він відіслав його до себе в село на Харківщину, як потім мені казали, довго з ним морочився, але виправити його не міг. Після смерті Хрущова логічну машину разом з іншими приладдями П. Д. було передано вдовою його до Харківського Університету.

Переїшовши в 11-му році на посаду до Харкова я побачив це приладдя зовсім зруйнованим в хемічній лабораторії Харківського Університету і з люб'язної згоди проф. В. Ф. Тимофієва спробував його відбудувати. Опису приладдя, що був уміщений в 160 т. Philos. Trans в мене не було на похваті й доводилося відбудовувати його за власним чуттям. Відбудові пощастило, хоча приладдя й працювало часто з зупинками. Я продемонстрував його в одному з засідань місцевого Фізико-Хемічного Т-ва, а також і в однім із студентських гуртків. Випадково помітка про останню демонстрацію попала в газети й тоді трапилося щось несподіване. Що-тижня до мене почали надходити голови численних, що є в Харкові наукових організацій, прохаючи, щоб я зробив доповідь в їхньому товаристві з демонстрацією логічної машини Дживонса. Я не відмовляв і демонстрував приладдя до 10 раз у перелюднених аудиторіях та залах.

Мені й досі здається незрозумілий той інтерес, який викликав до себе цей далеко не новий інструмент. В наступному році переїздом через Москву я дістав згаданий вище т. Philos Trans, привіз його до себе й на дозвіллі, познайомившись докладно з конструкцією приладдя, накинув його схему, за якою його можна було зробити що до конструкції більш досконало. Я мабуть ніколи не виконав-би цієї схеми, як би не щасливий випадок. Пошукуючи в Харкові майстра для будування моїх наукових приладь, я натрапив на маленьку, тільки-ще відкриту майстерню, господар якої сидів без замовлень і ладен був вже закрити свою майстерню. Маючи потребу взагалі в майстрі й бажаючи його підтримати, я запропонував йому взятися за виконання моєї схеми машини Дживонса.

Він довго морочився з ним і нарешті зробив мені частки машини, монтування яких я звичайно взяв на себе. Так виникло це приладдя. Після цього я в удосконаленому вигляді демонстрував його ще раз у Харкові й 1913—14 року в Москві. Московська лекція відбулася з деякими інцидентами. Не зважаючи на те, що мене Москва в той час мабуть ще не забула й мою лекцію влаштувалося від імени почесного Фізичного товариства, голова якого був покійний проф. Умов, публіка поставилася до приладдя спочатку скептично. З'явилися, як казали мені, навіть замітки у дрібній пресі про те, що якийсь шахрай збирається дурити публіку демонстрацією неможливого приладдя. Коли після лекції сумнів розвіявся, велика преса перейшла до протилежної надмірності.

З'явилася низка статтів, в яких приписували мені якесь надзвичайне винайдення.

З'явилась навіть жартівлива стаття, в якій казалось, що логічна машина може обмірковувати й політичні теми.

Все це вказує, що в розумах звичайних людей існують найхибніші й непевні уяви про природу людської мисленної діяльності.

Після того мені довелось багато раз демонструвати мою модель машини Дживонса, як тут у Харкові, а так само і на запрохання місцевих організацій в Ростові на Дону.

Така невелика історія цього приладдя.

Я можу доповнити її ще однією обставиною, цікавою вже з суто-наукового погляду.

Як відомо, в англійських університетах логіку викладається на математичному факультеті й це є частина математики. Завдяки, головним чином, роботам англійських логиків (Буль, Макферлан та інші) вона розвинулася в окремий, вельми широкий відділ так званої математичної логіки або точної логіки з цілою низкою формул та інших символічних ознак. Дживонса треба приєднати теж до цього відділу і в нього, як побачимо далі, є свій погляд на силогізм і своя система означень. У числі робітників галузи точної логіки є й одне російське ім'я—це колишній професор Казанського Університету Порецький. Він так саме винайшов і свою систему означень і утворив свій власний погляд на силогізм. Він працював пізніше за Дживонса й був звичайно знайомий із його системою та й його машиною. Він навіть критикує машину Дживонса, кажучи, що Дживонс втратив 10 років праці на винайдення свого приладдя зовсім даремно, коли силогізм виводиться значно простіше й теж майже механічно за методом його, Порецького.

Коли я будував машину Дживонса, то я справді переконався, що машина Дживонса робить не тільки за методом самого Дживонса, але й за методом Порецького.

Цей, дивний на перший погляд, наслідок ще раз доводить лише те, що процес мисленної творчості є процес майже фізіологічний.

Він в своїй значній частині проходить несвідомо, про що є вже цілком певні вказівки, наприклад творчість увісні (Менделєєв винайшов свою періодичну систему у сні; Паскаль найшов так званий арифметичний трикутник теж у сні. Як підсвідомий або несвідомий процес він не залежить навіть від особистих поглядів і вподоб творця й дає наслідки, йдучи тими шляхами, які для нього більш зручні. Він часто забігає вперед, значно випереджуючи свій час.

Але перейдемо тепер до опису приладдя Дживонса й почнемо з викладання його системи означень і теорії силогізму.

Дживонс додержується такої системи означень. Позитивні поняття він означає великими літерами латинської абетки, наприклад ABCD, негативні поняття, цеб-то не—A, не—B і т. д. малими літерами a, b, c, d. Міркування він пише таким чином: $A=AB$, що треба читати таким чином—A є таке A, котре має властивості B, або інакше A є таке поняття, яке може комбінуватися з поняттям B у комбінацію A B. На жаль тепер не існує якої-небудь загально-зрозумілої символіки означень міркувань.

До цього часу запропоновано до 100 систем означень. Найбільш проста з них, мабуть, буде прийняти знака рівності з приєднанням знака математичної функції, цеб-то означення міркування A є B як.

$$A=f(B),$$

що математично читається так: A є якась функція B або A взагалі пробуває в якійсь залежності або звязку з B.

Але поки ми будемо користуватися символікою Дживонса.

Отже, дані два міркування

$$A=AB$$

$$A=BC$$

Яким процесом з цих двох міркувань можна одержати третє—розумовий висновок? Дживонс перший помітив, що цей процес дуже подібний, коли не цілком однаковий, до процесу розв'язання в математиці двох рівнянь з двома невідомими способом підстановки.

Дійсно, коли ми маємо два рівняння, напр.

$$y=3x$$

$$x=7$$

то підставляючи значіння x із другого рівняння у перше, ми легко одержуємо

$$y=3 \cdot 7=21.$$

Той-же процес виконує наша думка й розв'язуючи два вище згаданих рівняння логічні. Дійсно, підставивши вираз для B із другого рівняння в перше, ми одержимо

$$A=ABBC$$

цеб-то словами A є таке A, яке має властивості B, ще раз має властивості B й ще має властивості C, цеб-то одержимо висновок, який читається так: коли A сполучено з B, або має властивості B, а B має властивості C, то виходить і A має властивості C.

Легко помітити деяку різницю в наслідках логічної та математичної підстановки, яка залежить від того, що математичні рівняння висловлюють собою точні кількісні залежності в той час, як логічні лише якісні. При підстановці x із другого з математичних рівнень у перше, число 3 та 7 помножуються, одержується число 21. При підстановці другої логічної рівності $B=BC$ у перше продукт підстановки $ABBC$ нічим не відрізняється від простої комбінації ABC , бо комбінація $ABBC$ має в собі лише третє якісне твердження що A зв'язане або має властивості B . І хоч скільки раз казатемемо ми це твердження, характер і сила зв'язку від цього не змінюються.

Цю властивість якісних підстановок, надзвичайно цікаву для математиків, як певне узагальнення і поширення поняття про математичні дії, йноді висловлюється так: наслідок логічного помноження якоїсь величини на її саму не минить цієї величини або дорівнюється цій самій величині

$$A \times A \times A = A$$

Цей закон треба мати на увазі при дальшому розвитку ідей Дживонса.

Друга обставина, на яку звернув увагу Дживонс, користуючись своєю методою підстановки, це той факт, що наслідок або висновок одержується у вигляді комбінації всіх трьох літер, що ввійшли до складу обох поси-
лань, тоб-то як ABC .

На підставі цього Дживонс прийшов до такої загальної методи механізації процесу розумного висновку.

Хай дано три позитивних поняття або терміни A, B, C . Їм відповідають три негативних поняття a, b, c . Складімо із цих 6 термінів всілякі комбінації по три, що не виключають самі себе, тоб-то які не мають одночасно позитивного або негативного терміну того-ж ґатунку.

В нашому літерному означенні це будуть теж комбінації, що не мають в собі одночасно однієї й тієї саме літери, великої та малої.

Ми одержимо тоді таку низку несуперечних собі комбінацій.

1	2	3	4	5	6	7	8
ABC	ABc	AbC	Abc	aBC	aBc	abC	abc

Візьмемо тепер посилання $A=AB$ і будемо підставляти її у наші комбінації. Ми одержимо:

ABBC	ABBc	ABbC	ABbc	aBC	aBc	abC	abc
------	------	------	------	-----	-----	-----	-----

Комбінація третя та четверта скасується, бо вони мають у собі B і C ; лишаються таким чином, як можливі, комбінації:

1	2	5	6	7	8
ABBC	ABBc	aBC	aBc	abC	abc

які після спрощення у перших двох, членах, згідно з законном «логічного помноження» переходять в

1	2	5	6	7	8
ABC	ABc	aBC	aBc	abC	abc

Візьмемо тепер друге посилання: $B=BC$ і будемо підставляти її у ці, що залишились, 6 комбінацій, ми одержимо

ABCC	ABCc	aBCC	aBCc	abC	abc
------	------	------	------	-----	-----

ясно, що комбінації 2 та 6, які одночасно мають в собі С та с касуються й після спрощення ми одержимо кінець-кінцем такі 4 комбінації

ABC

aBC

abC

abc

Це й є остаточний висновок із наших двох посилань або розумових висновків.

Легко бачити, й це має великий інтерес у методі Дживонса, що із двох посилань за методом Дживонса, одержуються не один висновок, як у звичайній логіці, а 4. Легко переконатися в їх повній правдивості на якому-небудь частковому прикладі.

Хай, наприклад, А означає срібло, В метал, С провідник току. Наші посилання $A = BC$ і $B = BC$ перекладуться таким чином: Срібло є срібло метал. Метал є метал провідник току.

Одержані у висновку чотири комбінації будуть означать, або перекладуться так:

ABC срібло є метал і провідник току.

aBC несрібло є метал і провідник току.

abC несрібло є неметал і провідник току.

abc несрібло є неметал і непровідник току.

Три останні комбінації, що не одержуються після звичайного логічного висновку являють, як бачимо, реальні можливості, бо крім срібла, існують інші метали, які теж проводять ток (aBC). Але властивість проводити ток належить не одному лише металу; її можуть мати й неметали, наприклад, графіт, вугілля (abC). Але серед неметалів можуть бути й непровідники току (abc).

Як сказано вище, приладдя Дживонса робить не за його методом підстановки, але за методом викритою пізніше Порецьким. Ось суть методи Порецького.

Порецький виходить із тих саме комбінацій, як і Дживонс

$$ABC + ABc + AbC + Abc + aBC + aBc + abC = 1,$$

він сполучає їх усі знаком плюс і прирівнює суму одиниці, називаючи її «світом всеможливого», цеб-то зібранням всіх можливих висловів, що їх можна зробити, відносно цих трьох термінів, і не мають в собі внутрішніх суперечностей.

Висловлювання деякого міркування, як напр. $A \in B$ накладає на цей «світ всеможливого» певні обмеження.

Як-же з'єднати це висловлювання з світом «всеможливого», або інакше як ввести у «світ всеможливого» обмеження? Для цього Порецький користується правилом або способом, викритим Шредера, який працював пізніше Дживонса. Кожне твердження вроді $A \in B$ за Шредером рівнозначне запереченню можливості комбінації Ab . Це заперечення Шредер пише так:

$$Ab = 0.$$

Аналогічно прийняття твердження $B \in C$ рівнозначно прийняттю неможливості з'єднання Bc

$$Bc = 0.$$

На підставі цього посилання $A \in B$ і $B \in C$ комбінується з «світом всеможливого» таким чином, що із усієї суми викреслюється або відки-

дається в той чи інший спосіб всі комбінації, які мають у своєму складі АєВ та ВєС. Це будуть 2а, 3а, 4а, і 6а. Лишаться таким чином комбінації

1	5	7	8
ABC	aBC	abC	abc,

які вміщуються з даними двома посиланнями. Висновків знову одержується більше одного. Крім того за цієї методи процес розумового висновку, як це й не дивно, можна виконати не тільки з двома, але й з одними посиланнями.

Підстановка одного першого посилання виключає з світу можливого лише дві комбінації 3у та 4у і дає шість можливих висновків. Таким чином звичайне твердження, що із одного становища не можна утворити ніяких висновків, в дійсності неправдиве.

Принцип винятку Порецького здійснюється у машині Дживонса таким чином. В приладді є ряд вертикальних рухомих штангів 8 у випадку 3х термінів і 16 у випадку 4х, на них написано всі готові комбінації, які не мають в собі внутрішніх суперечностей. Іх написано у вертикальному порядку (див. мал. 1 та 2), при чому кожна літера відстоїть від наступної у вертикальному ряду на два ходи.

A	A	A	A	a	a	a	a
B	B	b	b	B	B	b	b
C	c	C	c	C	c	C	c

(мал. 1 і мал. 2)

Легко помітити відразу закон складання цих комбінацій, за яким легко скласти відразу всі комбінації із якого-будь числа термінів. Останній термін С чергується просто зі своїм запереченням, через раз, або інакше в горизонтальному ряді і йдуть підрядно 2В та 2b і т. д. Наступний термін чергується через 4. Обмежимося поки комбінаціями із трьох термінів.

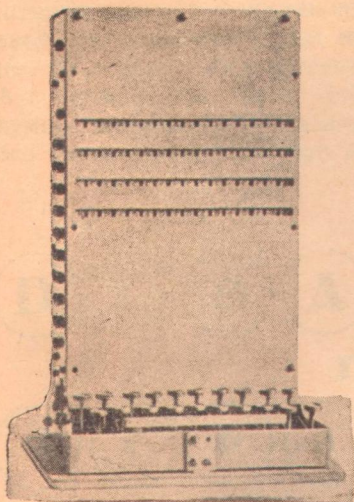
Поставимо тепер таке питання: що повинен робить якийсь механізм для того, щоб з'єднати цей «світ можливого» з першим із посилань А є В?

Він повинен мати в собі всі комбінації, які має Ab. Але відразу виконати цю операцію було-б важко бо прийшлось-би поставити стільки клавів, тоб-то взагалі приводів, скільки можна скласти із 6 літер комбінацій по 2. Дживонс спростив цей процес, розподіливши його на частки 2.

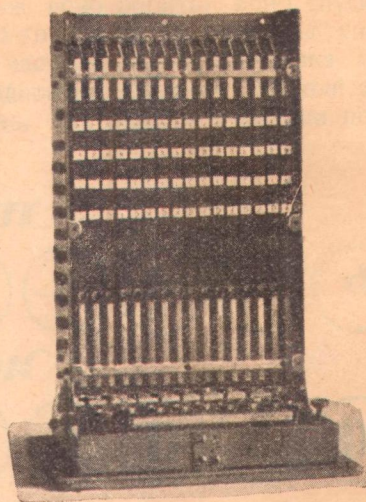
Приладдя, як видно із малюнка 1 і 2, є клавіатура, яка в моєму приладді складається і 2-х рядів клавів. Задній ряд відповідає підмету, попередній—присудку. Цю клавіатуру при цьому наводимо (див. ст. 121).

Клавіатуру цю сполучено з низкою вісей (див. мал. 3), але кожна з цих вісей має певний ряд язичків, або «ловерів». Від притиску клавів відповідна вісь обертається, язички підіймаються й рухають відповідні штанги з комбінаціями із літер.

Цей рух двох гатунків. Ловери заднього ряду зачепляють за штифтики, приправлені на задньому ряді штангів і підіймаючи задні штанги, спускають разом з тим і попередні. Штанги всі подвійні й складаються із передньої та задньої штанги, сполучених проміж себе у мойому приладді особливим коромислом, на зразок коромисла терезів. В приладді

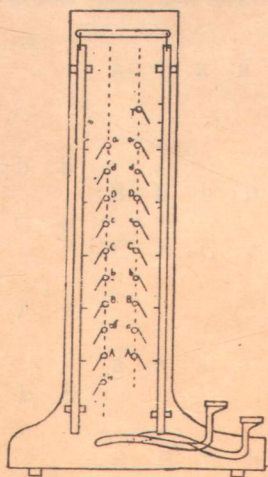

Мал. 1.

Мал. 2.

Логічна машина Дживонса.

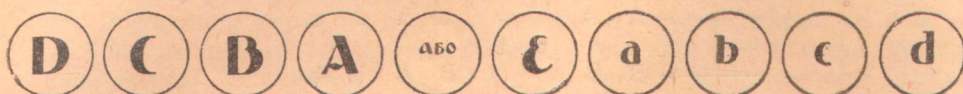
Мал. 3.

Та-ж машина в розрізі.

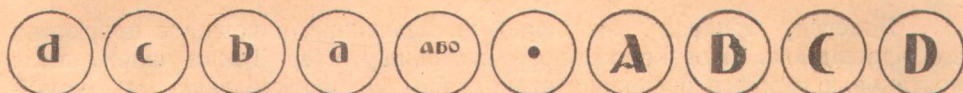
самого Дживонса це сполучення, яке звичайно було невдосконалене, робилося за допомогою мотузок, перекинутих через пару блоків,

Рух вгору задніх штангів із відповідним переміщенням униз передніх штангів відповідає постановці підмету. Що-ж воно робить? Воно спускає весь ряд комбінацій, які мають не А, цеб-то *a* мале на один хід униз, цеб-то поділяє «світ всеможливого» на дві частини: на частину, яка має А і частину, яка має *a*. Цей рух ніби-то відповідає наказові розумові або думці: що мов зверни увагу лише на галузь, яка має А і залиши поки без уваги галузь, яка має *a*.

ПІДМЕТ

ПРИСУДОК

Після цього становиться другий термін першого посилення, цеб-то присудок В надавлюванням відповідної клавіші у передньому ряду.

У клавіатурі є клавіша, відповідна звязковій «є» й можна ставити при постановці простих речень, але можна й не ставити; вона в цім випадку нічого не робить. Але ж її постановка потрібна в випадках постановки роздільних речень. Надавлювання клавіші присудку підносять вгору всі комбінації, які має *b*, що лишилися після постановки підмету А.

Одержується таким чином такі два переміщення:

—————> А А А А
а а а а

постановка
підмету А.

—————> В В b b
В В b b

—————> С с С с
С с С с

—————> А А А А
а а а а

—————> В В b b
В В b b

—————> С с С с
С с С с

—————> С с С с
С с С с

(стрілки визначають нормальне становище штангів).

Після цих двох постановок обов'язково придавлюється клавіша, яка відповідає крапці. Вона рухає лише передні штанги й лише ті, що були спущено або піднято вгору на один хід. Штанги, які залишались у нормального становищі, вона не зачепляє.

Через це одержуємо ось що: ті штанги, які були піднято на один хід вгору, в даному випадкові 3а та 4а, підіймаються ще на один хід вгору й цим цілком виводяться й при дальшій роботі машини вже ніяк не можуть вводитися. Ті штанги, які були спущені на один хід униз від їх нормального становища, повертаються до цього останнього.

Одержується таке розташування комбінацій на штангах:

		A	A			
—————>	A	A		a	a	a
		b	b			
—————>	B	B		B	B	b
		C	c			
—————>	C	c		C	c	C

Попереду приладдя, як видно на малюнку, є дошка з прорізами, що відповідають лише нормальному становищу літер. Таким чином, після постановки першого посилання видно крізь ці прорізи лише такі комбінації: 1, 2 та 5, 6, 7 та 8. Комбінації 3а та 4а, що мають сполучення літер Аб, як суперечні першому посиланню зовсім відкинуто.

Постановка другого посилання В є С пересовує лише ті комбінації, що тепер лишилися. Для більшої ясності комбінації 3 та 4 я писати більш не буду. Надавлювання клавіші. В підмету другого посилання знов розділить всю царину можливих комбінацій на дві частині: що має В і що має b.

Комбінації, що мають b, у даному випадку 7 та 8, спускаються на один хід униз. Одержується.

—————>	A	A		a	a	
					a	a
—————>	B	B		B	B	
					b	b
—————>	C	c		C	c	
					C	c

Постановка присудку другого посилання із тих, що лишилися у нормальнім становищі 1-й 2-й, 5-й та 6-й комбінацій підійме вгору комбінації, які має c. Тоді одержується:

		A		a		
—————>	A			a		
					a	a
		B		B		
—————>	B			B		
					b	b
		c		c		
—————>	C			C		
					C	c

Нова постановка крапки цілком відкидає 2 та 6 комбінації й повертає до нормального становища комбінації 7 та 8. В остаточному результаті видно крізь прорізи лише такі 4 комбінації.

—————> А	а	а а
—————> В	В	б б
—————> С	С	С с

Так просто працює логічна машина. Так само просто працює й людський розум; більш того, він навіть ще спрощує цю роботу. А саме він не становить крапки. Що-ж це значить? Це значить те, що сказавши А й розділивши всю галузь можливого на дві частини: що має А та що має а він про другу галузь, тоб-то галузь, де є а, зовсім забуває й далі викидає несумісні з даним посиленням комбінації лише з галузи, де є А.

Коли на приладді Дживонса відкинути операцію постановки крапки й надавлювати послідовно клавіші А у підмета й С у присудку, то ми одержимо в наслідок, як висновок, лише одну першу комбінацію АВС.

Отак можна механізувати й процес логічного розумового висновку.

Приладдя Дживонса збудовано не на три, а на чотири терміни. Моє приладдя так само. Через те число штангів в тому й другому не 8, а 16. Порядок влаштування комбінацій, які на ньому встановлено, легко скласти за вказаним вище правилом. Він буде такий:

А	А	А	А	А	А	А	А	а	а	а	а	а	а	а	а
В	В	В	В	б	б	б	б	В	В	В	В	б	б	б	б
С	С	с	с	С	С	с	с	С	С	с	с	С	С	с	с
Д	д	Д	д	Д	д	Д	д	Д	д	Д	д	Д	д	Д	д

І в тому й другому приладді є змога, крім простих речень, ставити також роздільні речення, вроді наприклад таких: А є В або С; В або С є Д. Для постановки цих речень в ряду як підмету, так і присудка є особливі клавіші з написом «або». Постановка таких роздільних речень провадить в такий спосіб.

Ставиться у підметі А. Потім надавлюється клавіша «Е»; поки вона не чинить ніяких переміщень комбінацій, які при постановці простих речень; потім надавлюється клавіша В у присудку; після неї клавіша «або» також у присудку. Потім становиться крапка. І такий-ж черзі становиться друге речення: надавлюється у підметі клавішу В, клавіша «або», далі клавіша С й клавіша «Е». В цьому єдиному випадку клавіша «Е» чинить певне переміщення й не треба забути про її надавлювання. Потім становиться присудок Д й друга крапка. Кінець-кінцем одержується 8 розумових висновків, зміст яких ми розберемо на однім із прикладів трохи далі.

Крім суто-конструктивних змін, які я завів у приладді Дживонса,— втричі зменшено модель, і всю машину зроблено із алюмінія й не має в ній дерев'яних частин, які можуть жолобитись, відкинуто сполучення задніх і попередніх штангів мотузками з блочками й замінено сполученням за допомогою коромисел й багацько деяких дрібних змін. Моє приладдя відрізняється від приладдя Дживонса й тим, що його роботу можна передати на великий світовий екран, зробити видимим будь-якій аудиторії й відповіді одержувати не тільки у вигляді літерових комбінацій, але у звичайній словесній формі. Це пристосування теж дуже просте й полягає ось у чім.

До зверхнього боку задніх штангів прикліплено малі ебонітові бляшки, які всередині мають металічний зв'язок з самою штангою, теж саме механічною. На ці ебонітові бляшки прилягає ряд мідяних контактів, ізольованих один від одного й розташованих позади машини на ебонітовій дошці. Ці контакти при нормальній постановці штангів торкаються як раз металічних зв'язків із штангами. Електричний ток від звичайно ланцюга пускається: з одного боку в корпус машини, з другого в особливу рампу, що складається із 16 горизонтальних рядів електричних ламп по три, або по дві в ряду. Другі проводки кожного з таких рядів ламп ідуть безпосередньо до указаних контактів задніх штангів, і таким чином замикають ток. При нормальному становищі машини всі контакти замкнено й всі лампи всіх 16 полиць або рядів рампи горять. Перед рампою вішається прозорий кальк, на якому в рядах, відповідних полицкам, пишуться словами (чорною тушею) дані речення, які в початковому становищі машини всі освітлено ззаду й гарно видно. Коли машина починає працювати, то з підняттям або спусканням штангів контакти зсовуються із становища вмикання й відповідні ряди ламп рампи гаснуть. «Думки» в дослідному розумінні сяють на екрані.

Наслідком логічних операцій, виключені остаточно комбінації на рампі гасять відповідні словесні фрази й видно на рампі лише ті становища або висновки, які сумісні з встановленими посиленнями.

В тих демонстраціях, що я мав нагоду робити, я користувався звичайною рампою заввишки 160 сант. і 100 сант. завширшки. Широчина освітлених полиць була 10 сант.; на кожній полиці прикріплено горизонтально дві лампи на 10—16 свічок. В роботах лише з трьома термінами одну систему полиць (8 полиць паристих чисел) можна вимкнути окремою звичайного типу вимичкою. Можна, звичайно, потрібний-же світловий екран збудувати й менших розмірів у вигляді наприклад, невеликого настільного п'юпітру й освітлювати його лампочками від кешенькових литхарів, які беруть енергію з одного або двох акумуляторів.

Наприкінці цієї статті дозволяю собі навести декілька найцікавіших прикладів роботи машини при користуванні описаним екраном.

Дано два такі посилення:

1. Людина жива істота.
2. Всі живі істоти ростуть.

Тут три терміни й можна освітлити не всі 16 полиць екрана, а тільки 8 через одну. На кальці теж через один рядок пишеться такі 8 комбінацій.

1. Людина	істота жива	росте.
3. Людина	істота жива	не росте.
5. Людина	істота не жива	росте.
7. Людина	істота не жива	не росте.
9. Нелюдина	істота жива	росте.
11. Нелюдина	істота жива	не росте.
13. Нелюдина	істота не жива	росте.
15. Нелюдина	істота не жива	не росте.

Складання цих комбінацій підлягає тому-ж самому закону, який був указаний вище; слово людина повторюється чотири рази підряд у вертикальному напрямкові, слово нелюдина теж чотири рази підряд.

Другий термін «істота жива» повторюється двічі, чергуючись через два із зворотним терміном «істота не жива». Останній термін чергується із своїм запереченням через один рядок.

Після постановки обох міркувань на машині й постановки відповідних крапок, на рампі освітлено лише такі 4 рядки:

1. Людина істота жива росте.

9. Нелюдина істота жива росте.

13. Нелюдина істота не жива росте.

15. Нелюдина істота не жива не росте.

В низці цих висновків рядки 9 та 15 не можуть викликати будь-якого питання: звичайно й інші живі істоти крім людини, теж як і всі живі істоти, очевидно, не позбавлені здібності зросту. Істоти не живі, наприклад, каміння не ростуть, це теж добре відомо. Але висновок рядка 13 «нелюдина істота—не жива росте» може викликати деякий сумнів. Звичайно, людська думка дуже схильна індивідуалізувати те, що висловлюється першим висновком, й чинити відціля швидкий зворотній висновок про неможливість протилежного.

Це цілком неправдиво й досвід у згоді з досконалішою роботою машини вказує це наочно. Дійсно, здатність зросту не є виключна особливість живих істот. Кристали теж правильно ростуть, як і організми, вбираючи в себе матерію із оточення, здебільше—з розчину.

Досить цікаво на логічній машині Дживонса ставити деякі хибні або помилкові розумові висновки. Звичайна їхня помилка виникає саме тому, що наша думка робить лише один висновок замість великого числа можливих.

Зробимо висновок із таких двох посилай.

1. Я не ти.

2. Ти людина.

Звичайний неправдивий (поспішний) висновок говорить, значить я не людина.

Постановка цих посилай на логічній машині дає такі розумові висновки.

5. Я не ти людина.

7. Я не ти нелюдина.

9. Нея ти людина.

13. Не я не ти людина

15. Не я не ти нелюдина.

Цілком ясно, що звичайний висновок цілком правдивий й він сто-сується до того випадку, коли слова *я* та *ти* вимовляє не людина, а на-приклад, папуга, або говорючий ворон. Це, однак, лише частковий випадок. Серед інших із 5 можливих висновків слід указати й на висновок 5 рядка, згідно з яким, коли слова *я* й *ти* висловлює інша людина, то вона теж людина, як і та особа, до якої воно звертається.

Ще один приклад так званого рогатого силогізму.

1. Чого ти не губив, то ти маєш.

2. Рога ти не губив.

Виходить ти маєш ріг.

Постановка цих посилянь на логічній машині дає такі 5 висновків.

5. Ти маєш чого ти не губив роги.

7. Ти маєш чого ти не губив нероги.

11. Ти не маєш то, що ти загубив нероги.

13. Ти не маєш чого ти не губив роги.

15. Ти не маєш чого ти не губив нероги.

Таким чином про те, що ти маєш із цих двох посилянь можна зробити два висновки, це можуть бути роги, але це можуть бути й не роги. Але те само може бути висловлено й про те, що ти не маєш і чого ти не губив. Єдиний певний висновок із цих двох посилянь, цеб-то висновок, який не дає розв'язання на два протилежні боки, це буде 11.

Цікавий результат роботи машини, коли на ній ставиться посилення, що взаємно виключають одно одного, наприклад.

1. Ротшильд багатий.

2. Ротшильд не багатий.

Машина тоді дає лише низку висновків належних до не А, цеб-то до не Ротшильда.

9. Не Ротшильд багатий.

11. Не Ротшильд не багатий.

13. Не Ротшильд багатий.

15. Не Ротшильд не багатий.

Очевидячки, про не Ротшильда можна сказати, що хочеш.

Але на питання про Ротшильда машина не дає ніякої відповіді. На суперечні посилення машина не відповідає.

Досить цікаво ставити на машині роздільні речення. Тут виявляється вся «сила» цього приладдя, що значно переважає силу людського думання. Про останнє взагалі можна сказати, що воно робить не завжди широко, тоб-то не робить всіляких висновків, особливо-ж часто змішує всі види альтернатив, що з'єднуються злучником «або» з альтернативою винятку.

Ми не порізняєм цих двох родів альтернативи, проте логічно вони глибоко різні.

Наприклад, коли ми кажемо або *так*, або *ні*, то такого роду альтернатива є альтернатива винятку, тому що, *так* і *ні* не сумісні одно з одним.

Те-ж саме стосується до такої альтернативи, або людина, або нелюдина. Але, наприклад, така досить вживана альтернатива: «або пан, або пропав», не являє взаємного винятку поняття пан і пропав. Можна не пропасти й не зробитись паном і можна зробитись паном і пропасти.

На другому прикладі, що я запозичив із галузи хемії, можна історично довести надзвичайну прихильність людського розуму змішувати обидва роди альтернатив.

Поставимо на машині такі два посилення.

1. Окиси елементів, розчиняючись у воді, дають луги або кислоти.

2. Всі попіли або кислоти у розчинах проводять так. В цьому випадку доведеться виключити вже всі 16 рядів рампи й в результаті роботи машини одержиться ось що:

1. Окисли елементів суть луги кислоти провідники тока.
3. Окисли елементів » » не кислоти провідники тока.
5. Окисли елементів » не луги кислоти провідники тока.
9. Неокисли елементів » луги кислоти провідники тока.
11. Неокисли елементів » » не кислоти провідники тока.
13. Неокисли елементів » не луги кислоти провідники тока.
15. Неокисли елементів » не луги не кислоти провідники тока.
16. Неокисли елементів » не луги не кислоти не провідники тока.

Розберемо окремо ці висновки.

Висновок 1. Окисли елементів суть золи й кислоти одночасно й провідники тока. Цей висновок цілком правдивий, бо поняття лугуватість й кислотности є поняття, що не виключають взаємно одне одного. Але звичайна думка так призвичаїлася до слова або, «розуміючи при цьому завжди поняття, що взаємно виключають одно одного, що коли було викрито, в дійсності, такі окисли елементів, як, наприклад окис алюмінія, які мають амфотерний або подвійний характер і реагують в одних випадках, як лучи, даючи з кислотами солі, в інших випадках, як кислоти, даючи з лугами так звані алюмінати, то цій обставині в науці досить багато дивувалися.

Висновки 3 та 5 ніяких питань не підбурюють і стосуються до звичайних випадків різко виявлених кислотних або оснівних властивостей деяких окислів елементів. Наприклад, окис соду лише лугуватий, окис сірки лише кислотний.

Що до висновку 9, про можливість існування розчину неокислів елементів, які подібно окисові алюмінія, мали-б амфотерний характер ми поки що відповідних випадків не маєм. Але за те є різко виявлені випадки, які стосуються до 11 та 13—висновків, це розчини амоніаку, який є не окис елементу й який має найсильніші лугуваті властивості й розчини хлороводня або соляної кислоти, які мають теж різко виявлені кислотні властивості.

Про те що людський розум не зробив цих висновків із поставлених послань своєчасно, може свідчить історія хемії. Коли було встановлено кислотні властивості хлороводня, то хеміки того часу не хотіли няти віри, що соляна кислота є сполучення хлору з воднем й зробили припущення, що хлор не є елемент, але окис якогось невідомого елементу, сполучення якого з воднем і має кислотні властивості. Упевненість, що до правдивості такої гіпотези була така велика, що цьому невідомому елементові завчасно навіть дали назву—«мурій». Наш хлор дістав назву окису мурія, а його сполука з воднем, наша соляна кислота—назву «муріятичної кислоти». Сліди цього хибного припущення заховалися й досі в аптечній назві розчини хлороводня—*acidum muriaticum*.

Так само спочатку здавався дивний і той факт, що розчини амоніаку мають лугуваті властивості.

Сполука амоніаку з азоту й водня була у той час досить відома; припускати, що амоніак є окис якогось невідомого елементу не могли. Тоді зробили таке припущення; Амоніак або точніше група H_4 , яка зветься амонійною групою, є штучний елемент, який, розчиняючись у воді й сполучаючись з нею, дає окис: амонійний окис, розчин якого (або гідрач) й має лугуваті властивості.

Такі історичні сліди поспішності роботи простої людської думки.

Тепер, крім амоніаку, та хлороводня, відомо багато радикалів, або складних груп хемічних елементів, які мають різко виявлені кислотні, або лугуваті властивості.

Висновки 15 та 16 не викликають сумніву й мають відповідні дійсні випадки.

У демонстраціях цього приладдя мені дуже часто загадували таке питання. Як це, мов, так: машина виконує роботу людської думки й в деяких випадках виконує її краще й повніше за людського розуму. Адже-ж цю машину вигадала сама людська думка.

Легко довести всю безпідставність цього заперечення, або, краще сказати, нерозуміння.

Всі машини й всі приладдя, якими ми володіємо, зроблені людськими руками й та робота, яку вони виконують можна виконати й раніше дійсно виконувалося людськими руками. Але всі машини роблять безумовно точніше й краще ніж людські руки.

Дехто думає, або так звичайно дивляться, що, мов, машини тому працюють краще, ніж людські руки, що до них або до їх устрою було прикладено щось, якийсь плюс: розум людини. Це правдиво, але це стосується не до всього розуму людини, а лише до тієї першої «творчої» частини його, що ми назвали зауваженням і яка веде до першого ступня мисленої діяльності, до утворення понять. Ця частина розуму була теж прикладена й до винайдення логічної машини. Як я показав, її хоча часті було прикладено навіть несвідомо або «підсвідомо», тому, що, як виявилось, машина працювала не за принципом її автора, але за принципом, якого цей автор не знав, але якого він завів до її конструкції несвідомо. І думка людська навіть двічі натрапила на цю несвідомість, бо другий з дослідників, Порецький, не розібрався в тому, що логічна машина Дживонса, яку він трохи ганьбить, працює за принципом, який знайшов сам він Порецький.

Але сама машина, виконуючи гарно процес логічного висновку, цілком позбавлена будь-якої «творчої» ролі або ініціативи. Про це свідчить ще один факт.

Всі міркування людської думки можна розподілити на два класи, яких ми взагалі мало відрізняємо один від одного. До першого з цих класів стосуються звичайні міркування, збудовані за принципом вмикання; в них обсяг присудку більше за обсяг підмету; підмет є можна сказати, лише частина присудку. Наприклад, срібло метал. Поняття метал ширше поняття срібля тому, що до металів стосуються й інші елементи. Це звичайний тип міркування. Але він має деякий частковий випадок, коли обсяг підмету точно рівний обсягові присудку. Це випадок повних логічних рівнянь $A=B$. За звичайною термінологією, це дійсності, є тавтології або визначення, що викривають тотожний зміст. Наприклад, трикутник є фігура, яка має три кути. Висновки із цих та інших міркувань звичайний розум робить однаково, за одним і тим саме взірцем. Але машина до них ставиться різно.

Коли логічні рівності становити на машині так само, як і звичайні міркування, збудовані за принципом вмикання, то висновки одержуються неправдиві.

Логічні рівності треба ставити на машині двічі, за такою схемою.

Приклад—трикутник (А)—фігура з трьома кутами—(В). Це речення ставиться так: надавлюють клавішу А у підметові й потім клавішу В

у присудкові. Далі, не ставляючи крапки, надавлюють В у діяльнікові й клавішу А у присудкові. Після цього ставлять крапку. Потім, як звичайно, становлять друге посилення й т. д.

Таким чином людський розум повинен працювати й при роботі з логічною машиною. Він повинен відрізняти (або помічати), з якими посиленнями він має справу: чи з міркуваннями вмикання, чи з логічними рівностями. Елемент «оцінки» природи самого міркування лишається за людським розумом.

Наприкінці цієї статті, я гадаю, може бути цікаво поставити питання про практичну корисність машини Дживонса. Він сам не надавав своєму приладдю будь якого практичного значіння й гадав, що воно може бути корисним лише для навчання логіки, як демонстративний інструмент. Можливо, що це й не зовсім так. Мені, зовсім випадково, після того, як збудував мою модель машини Дживонса, довелося прикласти її з «практичною» метою.

В літку 1916 року я одержав із Ростова на Дону поштову картку від одного студента нашого Інституту такого змісту.

Звертаючись до мене, студент писав: «місцевий мировий суддя виніс одному із підсудних виправдний вирок, який мотивувалося такою формулою; при розгляді справи, даних, які-б виключали відсутність злої волі (у Х-а), не знайшлося. Місцеві юристи стверджують, що ця формула не відповідає виправдному вироківі й прохали написати Вам, щоб Ви, як що Вас це не заважить, перевірили її з допомогою логічної машини. Я виконав це прохання й поклав: А справа, В дані, що виключають відсутність злої волі, С обвинувачення. Після постановки залишилися такі комбінації

АвС Авс аВС авС авс.

цеб-то розглядена справа, яка не має в собі даних, що виключають відсутність злої волі підсудного, припускає як обвинувачення, так і виправдання (С або с). Теж само треба сказати й про всяку іншу справу а (дві останні комбінації).

Але всяка інша справа (а), що матиме дані, які виключають відсутність злої волі підсудного цеб-то просто буде стверджувати присутність її (В), вимагає безумовно присуду.

Таким чином Ростовський мировий суддя був цілком справедливий у постановці свого вироку, хоча він його висловив в незвичайній формі.

Можливо, що логічну машину можна буде пристосовати й до інших плутаних питань юридичної практики.

Що до історії питання про способи механізації людської думки, то вона надзвичайно широка й можна сказати, що людство почало механізувати свою думку за того самого моменту, як почало думати.

Особливо-ж пощастило спробам механізації думки в тій частковій сфері останньої, що звється рахунком.

Операцію лічби всі дикуни й більшість стародавніх культурних народів провадили з великими труднощами й вже більш-менш складні операції складання й віднімання були не під силу звичайним людям. Вони найбільш утруднялися тим, що не було тоді нашої зручної цифрової системи, з-за якої в стародавній Греччині й стародавньому Римі за весь період існування Греко-Римської імперії існувала особлива класа професійних лічильників, що сиділи на всіх ринках і за невелику платню вираховували вартість купованого краму, та різність мір, здачі то-що.

Ці вираховання вони чинили за допомогою окремих рахункових дощок, так званих «абаків» різного устрою, розподілених вертикальними рисами на колонки, які відповідали нашим десятковим ознакам.

На цих колонках розміщалися камінці, або окремі конусики т. з. «апекси», які «абакисти» й переміщали певним чином підчас рахування. Способи й правила цих переміщень лишилися досі для нас невідомі.

Уміння рахувати й розповсюдження цього мистецтва починається лише після того як араби занесли до Європи Індуську систему цифр (так-зв. арабських), що мала особливий знак для оника.

Це трапилося лише в 12 сторіччі нашої ери. Доказом того, оскільки трудно було робити в той час операції вираховання, можуть бути ті методи, які пропонує відомий італійський математик Тарталья, для помноження. Він нараховує способів множити в сім.

Діління великозначного числа можна було за той час робити лише на однозначне або двохзначне число.

Складніші випадки діління виходили за межі навіть фахівців математиків.

В описаних умовах, які трохи покращали в 16 і 17 сторіччях, було цілком природно чекати винайдення будь-яких складних механізмів, які могли допомогати людям робити складніші математичні вираховування. І дійсно, славнозвісний Паскаль, ще юнаком, робить спробу, справді не зовсім закінчену, збудувати рахункову машину. Він її робить спеціально для свого батька, який одержав одного часу якесь призначення до провінції, зв'язане з великими підрахунками. Машину Паскаля було винайдено в 1642 році.

Вона могла робити лише дві дії: складання та віднімання й роботала досить поволі.

Незабаром після Паскаля тою-же ідеєю зайнявся славнозвісний Лейбніц. Він збудував приладдя, що робить вже 4 арифметичні дії. Однак, це приладдя не дуже досконале, бо мало деякі конструктивні хиби, Лейбніц подарував його Петрові Першому.

Після Лейбніця ціла низка великих і малих математиків розробляли ідею збудування різного роду механічних приладнувань, щоб робити ними ті чи інші математичні дії. До останнього часу таких приладнувань всіх гатунків нараховувалося загалом рівним числом 251, вони приведені в прикладеній таблиці. (Див. табл. на слід. стор.)

Найстарішим з них, практично вживаним, треба вважати рахункову машину Томаса, яка довго була єдиною—її вживається й досі й має навіть декілька нових варіантів. Надзвичайно широке розповсюдження за останній час має арифмометр, вигаданий російським механіком Однером, із зубчатими колесами й з мінливим числом зубців, який тепер є відомий під різними іншими іменами (фірм, що купили патента), Брунсвича та інших.

За останній час для цілів касових підрахунків заведено до вжитку механізми, які здебільшого засновано на тім-же принципі, що й арифмометр Однера.

Але думка людська не зупинилася на цих досягненнях. Нині відомі механізми, що роблять диференціювання, що розв'язують одно, або кілька рівень, вираховують функції, роблять інтегрування й т. п. Тепер не одна вже більш-менш солідна установа, або технічна контора не роблять

вирахунків звичайними арифметичними прийомами на дошці або на папері; всі користуються механічними лічильниками того чи іншого типу. Всі

	Виробл. дії	Рік або період	Число винаходів
Прості приладнування	Складання множення ділення	1720—1906	7
		1617—1895	30
Машини	Складання Множення (послідов. множ.) множен. одразу	1642—1900	26
		1694—1888	21
		—	—
Рахункові приладдя Лінійки »	Безупинне ділення	1623—1900	7
		1624—1901	46
		1885—1903	7
Машина для диференц.		—	1
» » розв'язку 1 рівняння		—	26
» » » кілька рівн.		—	4
» » вирахуван. функ.		—	2
Інтегрометри	Планіметри	—	21
	Аналіз	—	8
	Гармон. рахун.	—	2
	Інтегрометри	—	6
Різні		—	3

більш-менш складні астрономічні й геодезичні вирахунки робляться теж механічно.

Хіба всіх рахункових машин єдина. У всіх їх передача знаків від нижчої до вищої категорії (відповідне запам'ятування в розумі звичайних арифметичних прийомів), робиться тим, що повертальним колесом, що відповідає нижчій категорії, надавлюється при повнім обході окремих язичок, який при дальнійшій роботі машини, особливою пружинкою вирівнюється й цим просовує зубчасте колесо вищої категорії на один зубець.

Ця пружинка протягом часу звичайно може охлянути або заїстись і тоді машина може робити помилки. На підставі цього для такого ґатунку підрахунків (напр. складання відповідальних таблиць), для яких треба зробити багато вирахувань і ручитися за їх правдивість, бажано-б було мати таку рахункову машину, в якій зазначену передачу робилося якось інакше без участі роботи будь-якої пружинки. Спроби збудувати подібного ґатунку машини вже є.

Одну з них збудовано славнозвісним російським математиком Чебишовим але вона не ввійшла до вжитку завдяки своїй складності.

Саме в останній час спало мені на думку, що логічна машина Дживонса може дуже придатися розв'язуючи одне дуже старе філософське, а останніми часами й «ідеологічне» питання, що являє собою кардинальну підвалину марксизму та так зван. історичного матеріалізму. Я маю на увазі шукання «логічного» обґрунтування факту визнання нами зовнішньої реальності, що її існування по-за нами та незалежно від нас ні в кого, власне, не викликає сумніву. Проте людський розум аж 5000 років не міг довести логічної слушності цього звичайного припущення.

Ще за 3000 років до нашої доби індуська філософія витворила такий здогад. Зовнішнє оточення, впливаючи на наші органи почуттів, викликає в них певні зміни, що її кінець-кінцем ми вважаємо за з'явища нашої психіки. Отже, ми знаємо тільки наші психічні прояви, що їх до-речи мовити, можуть викликати не тільки зовнішнє оточення, але й деякі зміни, що відбуваються в нашому організмі або нашій психіці. До них належать, напр, галюцинації, помилки зору й т. д. Як-же можемо ми переконатися в тому, що за межами нашої свідомости існує щось таке, що ми називаємо зовнішнім світом? Чи можемо ми і як, від з'явищ нашої психіки дійти своїм розумом до чогось такого, що не буде нашим психічним з'явищем.

Протягом усіх наступних століть аж до самого останнього часу людська думка бралася розв'язати цю проблему, та розв'язуючи її, вона розбилася на дві половини. Перша половина, яка лишалася непохитна на ґрунті логіки (або думала, що непохитно стоїть на цьому ґрунті), запевняла, що логічно ми ніяк цього не можемо зробити, що наша думка не здатна вивести нас за межі самої цієї-ж думки,—так само, як ми не можемо витягти себе за коси з води або багна.

Такий погляд у філософії має назву «суб'єктивного ідеалізму» або «чистого об'єктивізму». Він дуже легко (хоч і не обов'язково) історично сполучувався з різними релігійними та іншими метафізичними канцепціями.

Протилежна суб'єктивному ідеалізмові течія, що вважала його міркування за нісенітницю, визнає існування зовнішньої реальности, хоч треба правду сказати, що всі «логічні доміркування», що їх витворювали для логічного-ж таки обґрунтування цього визнання, не дали жадних позитивних наслідків. Деборин, наприклад, («Вступ до філософії» стор. 133) цілком слушно називає це визнання «метафізичним матеріалізмом».

Усі погляди, що об'єднують визнання зовнішньої реальности, хоч-би й без логічного доказу, мають назву «об'єктивізму», «реалізму» або «матеріалізму».

Отже, виявляється, що логічна машина може розв'язати це тисячолітнє непорозуміння, яке тільки й можна назвати непорозумінням, бо тут, власне, нема жадної проблеми. Справді, переведемо через машину такі думки:

I. Відносини й становища природи, що ми їх схоплюємо, це—явища нашої психіки або суб'єктивного життя.

II. З'явища нашої психіки існують (ми повинні визнати, що вони існують).

Ми матимемо, як і раніше, не один, а чотири висновки. Висновки ці будуть такі:

Відносини й становища природи, які ми схоплюємо, це з'явища нашої психіки; вони існують.

Несхоплювані нами тепер відносини й становища природи можуть зробитися явищами нашої психіки; вони існують.

Несхоплювані нами відносини й становища природи не являють собою наших психічних явищ; вони існують.

Відносини й становища природи, що ми їх не схоплюємо, не становлять собою наших психічних з'явищ; вони не існують.

Висновок 4-й безумовно правдивий, і стосується до здібности нашого схоплення поширюватися, що доведено фактично (за допомогою наукової

техніки). Приклади: ультрамікроскоп, далекомір Цейса, всі удосконалення телескопів і вся наукова техніка, до фотографії неба включно. Але для нашого питання найцікавіші два останніх висновки—7 та 8.

З них виникає несподіваний висновок, протилежний тому, що на нього спирався досі суб'єктивний ідеалізм.

З того факту, що всі наші враження та схоплювання природи мають суб'єктивне джерело, і тільки суб'єктивне, ще не можна робити висновку, буцім-то ми не маємо жадного права доводити про існування об'єктивної реальності. Як логічна машина показує, ми не тільки маємо це право, але й мусимо зробити висновок (як один з двох однаково можливих) про те, що цей зовнішній світ існує. І цього з нас цілком досить, щоб «логічно обґрунтувати» всі види суб'єктивізму» та остаточно усунути всі види чистого «суб'єктивізму».

Так виявилось, нарешті, що всі історичні труднощі, які сполучалися з проблемою зовнішньої реальності, були просто непорозумінням, наслідком того, що наша звичайна логіка не робить усіх висновків з попередніх думок.

А не робить вона їх тому, що не ставить крапки.

От така нова «мораль» логічної машини.